

LÝSINGAR Í ÍSLENSKUM HANDRITUM Á 15. ÖLD

1. Inngangur

ÍSLENSK BÓKAGERÐ er jafnan talin hafa staðið með mestum blóma á 14. öld. Um aldamótin 1400 verða þáttaskil til hins verra og handritum hrakar í útlit og allri gerð.¹ Sárafa handrit eru tímasett með vissu til fyrri hluta 15. aldar og ekki hefur verið bent á markverðar lýsingar frá þeim tíma.² Plágan mikla á árunum 1402–1403 er jafnan talin hafa valdið þessari afturför og einnig sú staðreynd að útflutningur íslenskra handrita til Noregs, sem hófst um 1260, lagðist af á síðari hluta 14. aldar.³ Í Íslensku teiknibókinni AM 673 a III 4to (hér eftir Teiknibókin) eru engar myndir frá fyrri hluta 15. aldar og kann það að stafa af þeirri lægð sem varð í listsköpun næstu áratugina eftir drepstóttina. Um miðja 15. öld tekur lýsingum í handritum að fjölga á ný en bersýnilegt er að myndskreytingum hefur hrakað mjög frá því sem var á 14. öld.⁴ Megnið af bókagerð hér á landi kann að hafa flust

- 1 Ég færi Guðvarði Má Gunnlaugssyni rannsóknardósent sérstakar þakkir fyrir aðstoð, ráðleggingar og hvatningu við skrif þessarar greinar.
- 2 Stefán Karlsson, „Íslensk bókagerð á miðöldum,“ í *Íslenska söguþingið 28.–31. maí 1997*. Ráðstefnurit I, ritsjt. Guðmundur J. Guðmundsson et al. (Reykjavík: Sagnfræðistofnun Íslands / Sagnfræðingafélag Íslands, 1998), 282 (endurpr. í *Stafkrókar*, 226). Í heilagra manna sagna handriti í Konungsbókhöfðu í Stokkhólmi, Perg. fol. 2 sem Ormur Loftsson skrifaði á árunum 1425–1445 eru á spássium fjögurra blaða: 5va, 61ra, 73ra og 85v (á neðri spássíu) dregnar myndir með rauðu bleki tengdar efni sagnanna. *Lives of Saints. Perg. Fol. Nr. 2 in the Royal Library, Stockholm*, útg. Peter Foote. Early Icelandic Manuscripts in Facsimile 4 (Kaupmannahöfn: Rosenkilde and Bagger, 1962), 8–9, 11. Um Orm Loftsson sjá einnig Stefán Karlsson, „Íslensk bókagerð,“ 287.
- 3 Stefán Karlsson, „Íslensk bókagerð til Norge í middelalderen,“ *Maal og Minne* (1979): 13 (endurpr. í *Stafkrókar*, 204); Stefán Karlsson, „Ritun Reykjarfjarðarbókar: Excursus: Bókagerð bænda,“ *Opuscula* 4 (1970): 137–138 (endurpr. í *Stafkrókar*, 324–325); Stefán Karlsson, „Íslensk bókagerð,“ 282 (endurpr. í *Stafkrókar*, 226).
- 4 Þegar lýsingar í lögbókum frá síðari hluta 15. aldar eru bornar saman við Jónsbækur 14. aldar kemur berlega í ljós hversu kunnáttu og leikni við að myndskreyta bækur hafði hrakað mikið. Um þetta sjá Halldór Hermannsson, „Illuminated Manuscripts of the Jónsbók,“ *Islandica* 28 (1940): 15.

úr klaustrum til stórbýla í kjölfar svartadauða.⁵ Fátt bendir til að *scriptoria* hafi verið starfrækt í klaustrum á 15. öld.⁶

Ef frá er talin Teiknibókin sem höfundur þessarar greinar hefur rannsakað um árabíl eru myndskreytingar í handritum frá 15. öld svo til órannsakaðar. Teiknibókin er safn fyrirmýnda eftir fjóra listamenn sem störfuðu á 14. og 15. öld. Þeir eru í rannsóknum mínum aðgreindir sem A-, B-, C- og D-teiknari. A- og B-teiknararnir voru að verki á 14. öld, en C-teiknarinn á þriðja fjórðungi 15. aldar og D-teiknarinn um 1500.⁷ Teiknibókin er eina fyrirmyndabókin frá miðöldum sem varðveist hefur á Norðurlöndum. Fyrirmyndir C-teiknarans í Teiknibókinni eru án efa lang athyglisverðasta myndverkið frá þriðja fjórðungi 15. aldar þó ekki væri nema vegna þess að þar er að finna ýmis minni sem hvergi annars staðar eru til í íslenskri miðaldalist.⁸ Frá sama tíma hafa einnig varðveist handrit og handritabrot sem talið hefur verið að tveir samnefndir bræður, Jónar Þorlákssynir, hafi skrifað. Fræðimenn hafa fjallað um rithendur þeirra en lýsingum í bókum þeirra hefur lítill gaumur verið gefinn.

Í þessari grein er ekki stefnt að því að gefa yfirlit yfir lýsingar á 15. öld enda ógerningur vegna þess hversu rannsóknir eru skammt á veg komnar. Greinin takmarkast því við athugun á fyrirmýndum C-teiknarans í Teiknibókinni og lýsingum í bókum og bókarbrotum með rithöndum áðurnefndra Jóna. Leitast er við að gera grein fyrir með hvaða hætti lýsendur tóku upp þráðinn á ný eftir samdráttinn sem varð í framleiðslu bóka á fyrri hluta 15. aldar.

Einnig er fjallað um Bjarna Ívarsson, eina nafnkunna lýsandann á 15. öld, sem heimildir greina frá að lýst hafi grallara sem annar Jónanna skrifaði. Lýsingar Bjarna eru ókunnar. Úr því að vitað er um samvinnu skrifarans Jóns Þorlákssonar og lýsandans Bjarna Ívarssonar kann sá síðarnefndi að hafa myndskreytt aðrar bækur sem Jón skrifaði. Til að ganga úr skugga um það eru lýsingar í bókum, heilum og óheilum, sem Jónarnir tveir skrifuðu, skoðaðar sérstaklega í því skyni að skera úr um hvort þeir sjálfir hafi lýst

5 Stefán Karlsson, „Íslensk bókagerð,“ 293–294 (endurpr. í *Stafrókar*, 239–240).

6 Guðvarður Már Gunnlaugsson, „Voru *scriptoria* í íslenskum klaustrum?“, í *Klausturmenning á Íslandi á miðöldum*, ritstj. Gunnar Harðarson og Haralður Bernharðsson, (Reykjavík: Miðaldastofa Háskóla Íslands og Háskólaútgáfan, 2016), 205.

7 Um teiknarana fjóra sjá, Guðbjörg Kristjánsdóttir, *Íslenska teiknibókin*, ritstj. Soffía Guðný Guðmundsdóttir (Reykjavík: Crymogea, 2013), 24–25.

8 Guðbjörg Kristjánsdóttir, *Íslenska teiknibókin*, 57–58.

bækur sínar eða hvort á þeim megi finna handbragð utanaðkomandi lýsanda sem gæti þá hugsanlega verið Bjarni Ívarsson.

2. C-teiknari Teiknibókar

C-teiknarinn hefur gert langflestar myndir í Teiknibókinni og er greinilegt að mun meira hefur varðveist af fyrirmyndasafni hans en hinna teiknaranna. Fyrirmyndir hans eru af ýmsum toga á 22 síðum í bókinni. Þar á meðal eru þrír upphafsstafir, á bl. 3v, 7r og 18v sem sýna að hann hefur verið handritálýsandi og kann það að hafa verið hans aðalstarf.

Þrátt fyrir að margvíslegar fyrirmyndir hans í Teiknibókinni bendi eindregið til að C-teiknarinn hafi starfað að listsköpun sinni um eitt-hvert skeið hefur einungis ein mynd sem talin er eftir hann varðveist utan Teiknibókar. Björn Th. Björnsson listfræðingur vakti fyrstur manna athygli á andlátsmynd á stöku blaði með nótum, sem varðveitt er í Þjóðminjasafni Dana í Kaupmannahöfn (Inv. D 1849a).⁹ Blaðið mælist um 312x204 mm. Skorið hefur verið af því að ofan og til beggja hliða. Skinnið er ljóst, textinn á blaðinu er tvídalka og talsvert vantar á hægri dálkinn. Myndin er í stafnum C við upphaf sálms úr sálutiðum sem hefst á orðunum *Credo quod redemptor* (Ég trúi á endurlausnarann) (mynd 1).¹⁰ Staka blaðið er úr veglegri kirkjubók, huganlega missale (messubók), þó það verði ekki fullrytt, þar sem sálutiðir voru á ýmsum helgisíðabókum.¹¹ Atriði í andláts-

9 Björn Th. Björnsson, *Íslenska teiknibókin í Árnasafni* (Reykjavík: Heimskringla, 1954), 117–118. Til Þjóðminjasafnsins kom blaðið úr Leyndarskjalasafni Dana (Det kongelige geheimarkiv) árið 1883. Þar hafði það verið utan um reikninga frá Hróarskeldu, sbr. bréf Fritze Lindahl, museumsinspektør, til Det Arnsmagnænske Institut, dags. 15. desember 1969. Á bakhlið blaðsins stendur danska nafnið Anders Pedersen milli lína, en á því er hins vegar ekkert íslenskt spássíukrot.

10 Sálutiðir saman standa af þremur tíðum, Vespers, Matins og Lauds. Vespers voru beðnar í kirkju kvöldið fyrir útförina en Matins og Lauds að morgni útfarardagsins. Paul Binski, *Medieval Death: Ritual and Representation* (London: British Museum Press, 1996), 52–53; Roger Wieck, „The Death Desired: Book of Hours and the Medieval Funeral,“ í *Death and Dying in the Middle Ages*, ritstj. Edelgard E. DuBruck og Barbara I. Gusick. *Studies in Humanities, Literature, Politics and Society* 45 (New York: Peter Lang, 1999), 432.

11 Árið 1470 lagði séra Semingur til kirkjunnar í Saurbæ í Eyjafirði messudagabók (*missale*) með „syngjandi sálutiðum.“ *Diplomatarium Islandicum. Íslenskt fornbréfasafn, sem hefir inni að halda bréf og gjörninga, dóma og máldaga, og aðrar skrár, er snerta Ísland eða íslenska menn*, 16. b., útg. Jón Sigurðsson et al. (Kaupmannahöfn / Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1857–1972), 5: 311. Hugsanlegt er að staka blaðið sé úr slíkri bók. Í máldögum er getið um sérstök sálutiðakver eða bækur og stundum tekið fram að sálutiðir séu með á öðrum

myndinni á staka blaðinu eru nánast eins og á mynd C-teiknarans á bl. 17v í Teiknibókinni (mynd 2) og engum vafa undirorpið að tengsl eru milli myndanna. Blaðið hefur því verið talið íslenskt þótt það hafi fundist í Danmörku og það talið frá 15. öld vegna skyldleikans við mynd C-teiknarans.

Skærgulur upphafsstafurinn á andlátsmyndinni á staka blaðinu sker sig úr bláum bakgrunninum. Rauð lína er dregin utan um grunninn nema að neðan. Í miðjum stafnum hvílir kona sem er nýbúin að gefa upp öndina í grænu rúmi með háum rúmstólpum. Rúmið stendur á bogaröðum og tekið er úr því að framan. Konan er sveipuð rauðum rekkjuvoðum og hefur undir höfði ljósan kotta með tíglóttu munstri, gulrauðri bryddingu og skúfum á hornum. Hvít sál hinnar framliðnu stendur í barnslíki framan við andlit hennar. Aftan við rekkjuna standa tvær grátandi konur og þerra augu sín með skikkjuföldunum. Sú til vinstri hefur brugðið dökkgrænni skikkju yfir höfuð sér en ljóshærða konan hægra megin er með ljósgula skikkju á herðum. Ofan við rúmið kemur Mikael erkiengill fljúgandi frá hægri og grípur um hendur sálarinnar. Engill vinstra megin réttir verndandi út hendur. Báðir eru með rauðgul höfuðlín, íklæddir grænum kyrtlum, sem teknir eru saman í mittið og með rauðgulum hlöðum framan á ermum. Engillinn til vinstri er með grænan geislabaug, sá til hægri rauðan. Tvílitir fjaðrir, gular og grænar, eru í vængjum þeirra. Neðst í stafnum framan við rekkjuna sitja tveir djöflar, vopnaðir tvíkrókum. Þeir eru dýrslegir, loðnir á skrokkinn með mannshendur, hala og klær. Skeggjaði, rauði djöfullinn vinstra megin rekur út úr sér rauða tungu. Hann er með löng rauð horn á höfði, dýrsleg gul eyru, gular útstandandi glyrnur, rauðan hala og grænar klær. Hann reynir að krækja í sál konunnar með skærgulum tvíkrók. Til hægri er loðinn, gráhvítur djöfull með svart hár, hala og klær. Hann heldur á gráum tvíkrók í rauðum höndunum. Hægri vængur engilsins vinstra megin og hægri fótur djöfulsins hægra megin ganga fram fyrir staflegginn og færa myndina nær áhorfandanum og tengja hana jafnframt við textasiðuna. Litirnir eru oftast lagðir flatt á. Rekkjuvoðirnar og skikkja konunnar vinstra

kirkjubókum. Árið 1343 er sálutiðabók fyrir fimm aura nefnd í máldaga kirkjunnar á Hofi í Öræfum. *DI* 2, 775. Í Pétursmáldögum frá 1394 er getið um sálutiðakver í kirkjunum í Glæsibæ í Skagafirði og á Svalbarði á Svalbarðsströnd. *DI* 3, 520, 569. Árið 1400 gaf Ormur Snorrason kirkjunni á Skarði á Skarðsströnd 'De sanctis bok per annum' sem hófst með sálutiðum. *DI* 3, 658. Loks er í máldaga Munkaþverárklosturs frá 1525 nefnd sálutiðabók. *DI* 9, 306.

megin eru skyggðar með dekkra blæbrigði sama litar. Klæði og vængir englanna eru að hluta til skyggð með lit svo að ljóst skinnið skín í gegn.

Nokkur atriði eru þó frábrugðin í andlátsmyndunum tveimur. Ungi maðinn við rúmgaflinn á bl. 17v í Teiknibókinni vantar á mynd staka blaðsins og djöflarnir halda þar einungis á tvíkrókum en hvorki á svipu né vendi. Engir stólpar eru á rúminu á myndinni á bl. 17v og þrískiptir bogarnir í bogaröðinni öðru vísi en á mynd staka blaðsins. Sálín í barnslíki er í þann veginn að skilja við deyjandi konuna en hefur yfirgefið munn hennar á myndinni á staka blaðinu. Þessar smábreytingar gætu hafa gerst þegar andlátsmyndin á bl. 17v í Teiknibókinni var löguð að upphafsstafrum á staka blaðinu og gæti vel hafa verið bein fyrirmynd hennar þó ekki verði það fullyrt með vissu. Engar skyldar lýsingar hafa fundist í íslenskum handritum sem varpað gætu frekara ljósi á tengsl andlátsmyndarinnar á staka blaðinu og fyrirmynda C-teiknarans.

Stefán Karlsson fann hönd C-teiknarans á meginhluta handritsins AM 343 a 4to sem hefur að geyma margar fornaldar- og riddarasögur.¹² Aðalhöndin á handritinu er allskyld rithöndum eyfirska bréfa og handrita sem að líkindum eru eyfisk að uppruna og skrifuð um og upp úr miðri 15. öld.¹³ Sálutíðirnar á staka blaðinu eru á latínu með brotinni skrift sem erfitt er að bera saman við skrift C-teiknarans í Teiknibókinni. Á bl. 38v–39r í AM 343 a 4to er smápóstur með settara lettri en skrift í þessu handriti sem, eins og að ofan kom fram, er að mestu leyti með hendi C-teiknarans. Skriftarlíkindi með þessum settleturspósti og skriftinni á staka blaðinu eru svo náin að líklegt getur talist að sami maður hafi skrifað, þótt úr því verði ekki skorið svo óyggjandi sé. Hugsanlega hefur C-teiknarinn bæði skrifað og lýst handritið sem staka blaðið er úr og hefur hann þá bersýnilega verið æfður skrifari.

12 Stefán Karlsson fyrrverandi forstöðumaður Árnastofnunar rannsakaði texta Teiknibókarinnar árið 1968 og síðar. Niðurstöður hans hafa ekki birst á prenti en þær eru að meginhluta textans í bókinni sé skrifaður með einni hendi frá því um eða eftir 1450. Unnt er að sýna fram á að þetta er hönd C-teiknarans. Guðbjörg Kristjánsdóttir, „Written Entries,“ í Guðbjörg Kristjánsdóttir, *Icelandic Book of Drawings: A Late Medieval Model Book* (væntanleg).

13 Um rannsóknir og niðurstöður Stefáns Karlssonar á textanum sjá „The Provenance and History of the Book of Drawings: The Medieval Period,“ í Guðbjörg Kristjánsdóttir, *Icelandic Book of Drawings. A Late Medieval Model Book* (væntanleg). Um þessi handrit og bréf og fyrri skrif fræðimanna um þau sjá *Tales of Knights. Perg. fol. nr 7 in the Royal Library, Stockholm* (AM 567 VIð 4to, NKS 1265 IIc fol.), útg. Christopher Sanders. Manuscripta Nordica: Early Nordic Manuscripts in Digital Facsimile 1 (Kaupmannahöfn: Reitzel, 2000).

3. Gjafavottorð Bjarna Ívarssonar

Bjarni Ívarsson sem uppi var á þriðja fjórðungi 15. aldar er eini lýsandinn sem getið er um í heimildum og líkur benda til að hann hafi lært að skrifa í Eyjafirði skömmu fyrir 1450. Nafn Bjarna er þekkt úr einu glæsilegasta gjafavottorði sem varðveist hefur hér á landi.¹⁴ Það er skrifað með rauðu bleki á milli nótnalína við *Credo in unum deum* (Ég trúí á einn guð) á broti úr stöku grallarablaði með nótum, AM 8o b 2 8vo.¹⁵ Blaðið er með 16 nótnastrengjum og mælist 340x250 mm. Skinnið í blaðinu er þjál og ljós litur þess gæti bent til að það sé erlent. Brot úr tveimur textum eru á því, báðir skertir. Á bl. 1r er síðari hluti *Agnus dei* en því næst hefst *Credo* á sama blaði og endar á orðunum *apostolicam Ecclesiam* á bl. 1v.¹⁶ Í gjafabréfinu segir Jón Þorláksson til nafns (mynd 3):¹⁷

Jon Þorlaksson hefir skrifat þessa bok; En hana liet gíora bíarní son Jungkæra Juars holms; ok hann gaf hana J(ū)ngfru Maríu ad

- 14 Bókagjafarar eru stöku sinnum tilgreindir í heimildum og klausur skráðar á bækur því til staðfestingar. Um gjafara í íslenskum miðaldahandritum sjá Tryggvi J. Oleson, „Book Donors in Mediaeval Iceland I,“ *Nordisk tidsskrift för bok- och biblioteksväsen* 44 (1957): 88–94; Tryggvi J. Oleson, „Book Donors in Mediaeval Iceland II,“ *Nordisk tidsskrift för bok- och biblioteksväsen* 48 (1961): 10–22. Gjafavottorð er á saltara sem Eiríkur Loftsson bóndi á Grund í Eyjafirði gaf jómfri Maríu á Munkaþverá árið 1469. Um þetta sjá Mariane Overgaard, „En bog i Jomfru Marias bibliotek. Kalendariet AM 249d fol. + “Psalter VII” i Acc. 7d,“ *Opuscula* 11 (2003): 197.
- 15 *Liturgica Islandica I. Text*, útg. Lilli Gjerløw. Bibliotheca Arnarnagana 35 (Kaupmannahöfn: Reitzel, 1980), 58; Róbert Abraham Ottósson, „Diskant (discantus),“ *Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid* (Reykjavík: Bókaverzlun Ísafoldar, 1958) 3: 105–107; Gunnar F. Guðmundsson, *Íslenskt samfélag og Rómakirkja*, Kristní á Íslandi 2 (Reykjavík: Alþingi, 2000), 312–313.
- 16 *Credo in unum deum* er upphaf Níkeu játingarinnar. Ég þakka Hjalta Snæ Ægissyni fyrir að þýða latneskar setningar á íslensku.
- 17 Kristian Kålund vakti fyrstur manna athygli á gjafavottorðinu. Kristian Kålund, „En kontrakt med jomfru Maria,“ *Småstykker* 1–16. Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur (Kaupmannahöfn: Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur, 1884–1891), 127–130. *DI* 5: 728–729; Angul Hammerich, „Studier over islandske Musik,“ *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 14 (1899): 293–303; Bjarni Þorsteinsson, *Íslensk þjóðlög. Bjarni Þorsteinsson prestur í Siglufirði hefur safnað lögunum 1880–1905 og samið ritgjörðirnar* (Kaupmannahöfn: S. L. Møller, 1906–1909). [Ljósrit, Siglufjarðarprentsmiðja, 1974, 147–155]; Árni Heimir Ingólfsson, „These are the Things you never forget”: *The Written and Oral Traditions of Icelandic Tvisöngur*. Doktorsritgerð (Cambridge, Mass.: Harvard University, 2003), 31–40, 48–55. Árni Heimir hefur bent á að á blaðinu sé elsta varðveitta dæmið um íslenskan tvisöng. Árni Heimir Ingólfsson, *Saga tónlistarinnar: Tónlist á Vesturlöndum frá miðöldum til nútímans* (Reykjavík: Forlagið, 2016), 47

munkaþueraa med þeim skilmála að þau laun sem María vill honum unna hier fyrir uill hann annars heíms hafa þa honum liggr mestá ok hans saal uardar mestu og allra þeira hans naaunga sem hun uill at þessa níotí hefir fyrr skrifadr bíarne lyst þ[ess]a bok fysta enn hann bíó aa medalfellí j kíos sudur. Þa uar einar abotí amunkaþuera. byskup olafur a holum. byskup sueínn j skálahollte. kong kristofur yfir noregí súiaríkí ok danmark. Anno domini Millesimo quadríngentesímo septuagesíma tercío. bidit fyrir bíarna munkar.¹⁸

Því miður eru engar myndir á brotinu úr grallarablaðinu og því eru lýsingar Bjarna ókunnar. Bjarni (f. um 1430) var af tignum ættum, sonur Ívars hólms (d. 1433) Vigfússonar junkæra (d. 1420), Ívarssonar hólms hirðstjóra yfir öllu Íslandi (d. 1371).¹⁹ Ekki er vitað hver móðir Bjarna var og óvíst að Ívar faðir hans hafi verið kvæntur því að hann hefur ekki átt skilgetin börn á lífi þegar hann lést.²⁰ Margrét Vigfúsdóttir föðursystir Bjarna giftist Þorvarði Loftssyni ríka Guttormssonar á Möðruvöllum í Eyjafirði 1436.²¹ Líklegt hefur verið talið að Guðmundur bróðir Bjarna hafi verið uppeldissonur Margrétar föðursystur sinnar.²² Ekki er ósennilegt að Bjarni hafi einnig verið í fóstri hjá föðursystur sinni á Möðruvöllum. Bjarni Ívarsson hefur líklega verið tvíkvæntur en ekki er vitað hver fyrri kona hans var og verður vikið að því síðar. Seinni kona hans var Soffía Loftsdóttir Guttormssonar, mágkona Margrétar Vigfúsdóttur, en hún hafði áður verið gift Árna Þorleifssyni í

18 Árni Magnússon fékk blaðið í Kaupmannahöfn 1715 hjá Þorsteini Sigurðssyni, sýslumanni í Múlasýslu. Hann hafði fengið það hjá almúgabónda einum í Eyjafirði sem átti ekki önnur blöð úr bókinni. Bóndinn mundi ekki frá hverjum hann hefði fengið blaðið en sagði það hafa flækst til sín frá einhverjum öðrum. *Katalog over den Arnamagnæanske Handskriftsamling 2* [útg. Kristian Kålund] (Kaupmannahöfn: Kommissionen for Det Arnamagnæanske Legat, 1894), 382–383.

19 Faðir Bjarna var drepinn árið 1433. Jón Egilsson, „Biskupa-annálar Jóns Egilssonar,“ í *Safni til sögu Íslands og íslenskra bókmenta að fornu og nýju 1*, útg. Jón Sigurðsson (Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmenntafélag, 1856), 36; *Annálar 1400–1800 3*, 26 (Vatnsfjarðarannáll); Einar Bjarnason, „Ætt Ívars hólms hirðstjóra Vigfússonar og niðjar hans,“ *Skirnir* 138 (1964): 68–107; Björn Þorsteinsson, *Enska öldin í sögu Íslendinga* (Reykjavík: Mál og menning, 1970), 130–132.

20 Einar Bjarnason, *Íslenzkir ættstuðlar 2* (Reykjavík: Sögufélagið, 1970), 160.

21 Til er kaupmálabréf Margrétar og Þorvarðar frá 1436. *DI 4*, 562–563. Einar Bjarnason, „Ætt Ívars hólms,“ 98–105; Einar Bjarnason, *Íslenzkir ættstuðlar*, 159–160.

22 Einar Bjarnason, „Ætt Ívars hólms,“ 89–91. Um þetta sjá einnig Stefán Karlsson, „The Localisation and Dating of Medieval Icelandic Manuscripts,“ *Saga-Book of the Viking Society* 25 (1999): 154; *Tales of Knights*, 47–48.

Vatnsfirði, Árnasonar og konu hans Kristínar Björnsdóttur.²³ Soffía mun hafa verið ekkja allmörg ár áður en hún gekk að eiga Bjarna en þau munu hafa gifst um 1455.²⁴ Bjarni og Soffía bjuggu síðan á Meðalfelli í Kjós og Bjarni kemur við bréf í Engey á Kollafirði árið 1471.²⁵ Bjarna er síðast getið í heimildum 1473 þegar hann fékk Jón Þorláksson til að skrifa fyrir sig Munkaþverárgrallarann eins og fram kemur að ofan. Sú bókaþöf gæti bent til tengsla við Eyjafjörð umfram kvonfangið og jafnvel mætti ímynda sér að Bjarni hafi verið í skóla á Munkaþverá.²⁶

Sem fyrr segir mun Bjarni hafa verið kvæntur áður en hann gekk að eiga Soffíu Loftsdóttur. Með fyrri konu sinni hefur hann átt ónafngreinda dóttur. Hún hefur verið kona Narfa Sigurðssonar lögréttumanns á Meðalfelli í Kjós, því að synir hans erfa Orm Bjarnason, eina afkomanda Soffíu Loftsdóttur og Bjarna Ívarssonar.²⁷ Einn af sonum Narfa hét Ívar (f. um 1490) og bjó í Gröf í Miðdölum.²⁸ Ívar Narfason er nefndur á bl. 3r í Teiknibókinni og hann gæti því verið dóttursonur Bjarna.²⁹ Hann hefur þá erfð bókina. Ívar dó 1524.³⁰

Í gjafavottorðinu er tekið fram að Bjarni hafi sjálfur „lyst þessa bok fysta.“ Þetta er undarlegt orðalag og ekki ljóst hvernig skilja beri orðið „fysta.“ Eðlilegast virðist að líta á orðið sem töluorð og samkvæmt því ætti grallarinn að vera fyrsta bókin sem Bjarni lýsti. Það fær þó varla staðist því að Bjarni er talinn fæddur nálægt 1430 og hans er ekki getið eftir 1473 og hefur að öllum líkindum andast skömmu síðar. Einfaldasta skýringin á þessu orðalagi er sú að Bjarni hafi gefið eða haft í huga að gefa helgisíðabækur til fleiri kirkna eða kirkjulegra stofnana en kirkjunnar á Munkaþverá sér til sáluhjálpar. Hann kann því að hafa fengið Jón Þorláksson sér til aðstoðar við að skrifa Munkaþverárgrallarann þegar ráðist var í svo umfangsmikla bókagerð.

23 Árni og Soffía munu hafa búið í Innri Fagradal í Saurbæ. *Biskupa sögur* 2, útg. Guðbrandur Vigfússon (Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmenntafélag, 1878), 430; Guðrún Ása Grímsdóttir, *Vatnsfjörður í Ísafirði. Þettir úr sögu höfuðbóls og kirkjustaðar* (Brekku í Dýrafirði: Vestfirski forlagið, 2012), 172–173.

24 Um Soffíu, sjá Einar Bjarnason, *Íslenzkir attstuðlar*, 202–205.

25 *DI* 5, 625–626.

26 Stefán Karlsson veitti mér ómetanlega aðstoð við að rekja ættir Bjarna Ívarssonar.

27 Einar Bjarnason, „Ætt Ívars hólms,“ 85–86; Einar Bjarnason, *Íslenzkir attstuðlar*, 202–205.

28 *DI* 9, 246–247. Páll Eggert Ólason, *Íslenzkar æviskrár frá landnámstímum til ársloka 1940* 2 (Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1949), 407.

29 Nafnið Ívar Narfason er skrifað með sömu hendi á neðri spássíu á bl. 10r í handritinu Perg. fol. 7 í Stokkhólmi; *Tales of Knights*, 47, 49, 70.

30 Þá erfir Ingveldur dóttir Ívars föður sinn. *DI* 9, 246–247.

4. C-teiknarinn og Bjarni Ívarsson

Það er í raun einkum tvennt í Teiknibókinni sem gæti bent til að C-teiknarinn sé Bjarni Ívarsson. Rithönd teiknarans kemur heim við að Bjarni Ívarsson hefur að líkindum lært að skrifa í Eyjafirði skömmu fyrir miðja 15. öld. Nafnið Ívar Narfason sem stendur á bl. 3r gæti verið dóttursonur Bjarna og ætti bókina samkvæmt því að hafa erfst í ættinni. Þessi tvö atriði geta þó engan veginn talist nógu veigamikil til að færa heim sanninn um að C-teiknarinn sé Bjarni Ívarsson. Sé hins vegar litið til þess hversu fáir lýsendur hafa verið hér að verki á þriðja fjórðungi 15. aldar eykur það líkurnar á því að Bjarni Ívarsson og C-teiknari Teiknibókar hafi verið einn og sami maður. Samanburður lita í andlátsmyndinni á staka blaðinu sem talin er eftir C-teiknara Teiknibókar og lita í tveimur sögustöfum sem samverkamaður Jóns Þorlákssonar, að líkindum bróðir hans og alnafni lýsti, sýna að þessir tveir listamenn nota sömu eða svipaða liti á líkan hátt. Þetta er annars vegar mynd af tilbeiðslu vitringanna í grallarabroti (AM Acc. 7, Hs 3; mynd 14) og hins vegar mynd af Ólafi helga og Þorláki helga Þórhallssyni í Skálholtsbók eldri (AM 351 fol.; mynd 16). Stafleggir eru skærgulir og bakgrunnur blár, litir í myndunum eru rauðgulir, grænir og mosagrænir, ásamt hvítum lit. Þrátt fyrir líkindin þarf frekari rannsóknir til að skera úr um hvort um sömu liti sé að ræða. Þessi líka litanotkun gæti engu að síður verið vísbending um að Bjarni Ívarsson og Jónarnir tveir hafi starfað saman við bókagerð og stutt þá tilgátu að C-teiknarinn hafi verið Bjarni Ívarsson.

Þótt rithönd C-teiknarans sýni að hann hafi lært að skrifa í Eyjafirði benda myndir hans í Teiknibókinni til að hann hafi starfað annars staðar sem myndlistarmaður. Stór hluti fyrirmýnda hans í Teiknibókinni sýnir skyldleika við stíl A- og B-teiknaranna einkum þess síðarnefnda. Þessi stíllíkindi má rekja til þess að C-teiknarinn átti fyrirmýndasöfn þeirra beggja og bersýnilegt er að hann hefur byggt sumar teikninga sinna á verkum þeirra.³¹ Hugsanlegt er að þessi fyrirmýndasöfn frá 14. öld hafi hann fengið hjá lærimeistara sínum sem enginn veit hver var. Af eðli fyrirmýndabóka leiðir að ósennilegt er að þær hafi haldist í eigu listamanna sem þær áttu upphaflega. Líklegra er þær hafi oftast nær með einhverjum hætti komist í eigu annarra listamanna sem einir gátu haft gagn af þeim.

Í upphafi ferils síns leitaði C-teiknarinn fanga í list 14. aldar. Þegar leið

31 Um þessi stillíkindi sjá Guðbjörg Kristjánsdóttir, *Íslenska teiknibókin*, 49–51.

á feril hans gerði hann jafnframt fyrirmyndir eftir verkum sem stóðu nær samtíð hans og höfðu augljós síðmiðaldaeinkenni. Á miklum minni hluta fyrirmynda hans má greina stílláhrif frá 15. öld og ekki fer á milli mála að hann hefur safnað að sér fyrirmyndum með því að gera eftirmyndir af erlendum listaverkum sem á vegi hans urðu.³² Þannig leitast hann við að fylgjast með erlendum nýjungum og aðferðum og tileinka sér þær að einhverju marki í listsköpun sinni.³³

C-teiknarinn virðist hafa verið fjölhæfur listamaður sem samhliða handritalýsingum lagði stund á aðrar listgreinar svo sem veggmyndir, útskurð, málmgröft og jafnvel þrykkmyndir.³⁴ Engin listaverk hafa þó komið í ljós sem rennt gætu stöðum undir að C-teiknarinnar hafi unnið í þessum listgreinum og það verður því hvorki sannað né afsannað. Þá verður að hafa í huga að C-teiknarinn gæti hafa dregið upp fyrirmyndir fyrir listiðnaðarmenn sem unnu í áðurnefndum listgreinum. Þær gætu verið tilkomnar vegna samvinnu hans við gull og/eða silfursmiði og tréskurðarmenn sem gætu í sumum tilvikum hafa unnið með honum við verk þar sem þörf var á kunnáttu í fleiri en einni listgrein til að koma þeim í endanlegan búning. Hinar fjölbreyttu myndir C-teiknarans í Teiknibókinni benda eindregið til að listsköpun hafi staðið hér með meiri blóma á 15. öld en varðveitt verk gefa ástæðu til að ætla.

5. Jónar tveir Þorlákssynir

Nöfn flestra íslenskra skrifara á miðöldum eru ókunn.³⁵ Á 15. öld bregður þó svo við að heimildir greina frá tveimur samnefndum bræðrum sem báðir voru skrifarar og hétu Jón Þorláksson.³⁶ Í ritum sínum *Um ættir og slekti*

32 Um síðmiðaldaeinkenni á myndum C-teiknarans sjá Guðbjörg Kristjánsdóttir, *Íslenska teiknibókin*, 53–54.

33 Guðbjörg Kristjánsdóttir, *Íslenska teiknibókin*, 53–54.

34 Sjá tilgátur um notkun fyrirmynda C-teiknarans í Guðbjörg Kristjánsdóttir, *Íslenska teiknibókin*, 59–61.

35 Guðvarður Már Gunnlaugsson hefur tilgreint rithendur fáeinna nafngreindra skrifara á miðöldum sem er fullvíst að þekktar séu. Einnig telur hann upp rithendur nokkurra manna til viðbótar sem sterk rök hafa verið færð fyrir að séu þekktar. Guðvarður Már Gunnlaugsson, „Hverjir skrifuðu öll þessi handrit,“ *Svanafjaðrir skornar Svanbildi Maríu Gunnarsdóttur fimmtugri 2. júlí 2015*, ritstj. Guðvarður Már Gunnlaugsson et al. (Reykjavík, Menningar- og minningarsjóður Mette Magnussen, 2015), 27–29.

36 Fyrr á öldum þegar barnadaudi var mikill tíðkaðist að skíra fleiri en eitt systkini sama nafni

og *Tíðfordrif* segir Jón lærði Guðmundsson (1574–1658) að Jón Þorláksson skrifari eldri hafi endað sína daga á Skarði á Skarðsströnd. Ennfremur greinir hann frá því að bróðir Jóns eldri skrifara, Jón Þorláksson yngri, hafi verið meðreiðarsveinn Solveigar Björnsdóttur (Þorleifssonar frá Skarði á Skarðsströnd) á Hóli í Bolungarvík.³⁷ Séra Jón Egilsson (1548–1639?) frá Hrepphólum segir að Jón Þorláksson hafi verið ráðsmaður Solveigar Björnsdóttur á Hóli og vitnar í ummæli um að sá Jón Þorláksson hafi verið besti skrifari á Vestfjörðum.

Síðar komu í ljós fleiri handrit með hönd Jóns Þorlákssonar sem skrifaði grallara Bjarna Ívarssonar.³⁸ Jón Helgason benti á að sérstök hönd væri á tveimur brotum með sekvensíum sem að öðru leyti væru með hendi Jóns Þorlákssonar.³⁹ Merete Geert Andersen sýndi síðan fram á að

í þeirri von að nafnið héldist í ættinni ef annað kæmist ekki til fullorðinsára. Samnefnd börn voru þá kölluð eldri og yngri til aðgreiningar.

37 Jón Guðmundsson, „Um ættir og slekti,“ í *Safn til sögu Íslands og íslenskra bókmennta að fornu og nýju* 3 (Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmenntafélag, 1902), 720. Jón Guðmundsson, *Tíðfordrif*, útg. Einar G. Pétursson, 82–83 (væntanleg). Ég þakka Einari fyrir að leyfa mér góðfúslega að vitna í óprentað rit hans.

38 Magnús Már Lárusson sýndi fram á að tvö varðveitt blöð úr grallara Gufudalskirkju í Barðastrandarsýslu, AM 266 4to, væru með hendi Jóns Þorlákssonar. Magnús Már Lárusson, „Orðubrot frá Gufudal,“ *Kirkjuritið* 24 (1958): 205 (endurpr. í *Fróðleiksþettir og sögubrot* ([Hafnarfjörður]: Skuggsjá, 1967), 65). Á miða sem fylgdi tveimur blöðum úr grallaranum frá Gufudal, AM 266 4to, ritaði Árni Magnússon: „Þetta eru fyrstu blöðin úr mütleraðri Söngbók í stóru fólio, er síra Daði Steindórsson sendi mér 1703 frá Gufudalskirkju, af hverri ég tók bandið (og pakkaði hana svo inn 1704 með öðrum þvilkum ónýtum bókum mér til heyrandi AMS – seinna var strikað yfir setninguna í sviganum). Ecki er þetta kirkjunni að neinu gagni,“ *Katalog AM* 1, 523. Um þessi blöð sjá einnig Árni Heimir Ingólfsson, „Brot úr Gufudalsgrallara,“ í *66 handrit úr fórum Árna Magnússonar*, ritstj. Svanhildur Óskarsdóttir et al. (Reykjavík: Den Arnarnagæanske Samling. Nordisk Forskningsinstitut. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. Bókaútgáfan Opna, 2013), 140–141; Árni Heimir Ingólfsson, „Picking up the pieces,“ í *66 Manuscripts from the Arnarnagæan Collection*, ritstj. Matthew James Driscoll et al. (Kaupmannahöfn: The Arnarnagæan Institute. Department of Nordic Research, University of Copenhagen. The Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies, Reykjavík. Museum Tusculanum Press, University of Copenhagen, 2015), 140–141. Gisela Attinger, „Sequences in Two Icelandic Mass Books from the Later Middle Ages,“ í *The Sequences of Nidaros. A Nordic Repertory & European Context*, ritstj. Lori Kruckenberg et al. Senter for middelalderstudier. Skrifter nr. 20 (Trondheim: Tapir Academic Press, 2006), 165–181.

39 *Sequences of the Archbishopric of Nidaros I. Text. II. Facsimiles*, útg. Erik Eggen. Bibliotheca Arnarnagæana, 21 og 22 (Kaupmannahöfn: Munksgaard, 1968), xlii–xlvii og ljósprent, 169–175, 188–191, 199–215, 219–259, 310–316, 324–327. Um þetta sjá einnig Ólafur Halldórsson, „Jónar tveir,“ í *Afmælisrit til dr. phil. Steingríms J. Þorsteinssonar prófessors. 2. júlí 1971 frá nemendum hans*, ritstj. Aðalgeir Kristjánsson et al. (Reykjavík: Leiftur, 1971), 132

Þessi blöð eru miðhlutinn af messubók frá Skarði á Skarðsströnd, *Missale Scardense*.⁴⁰ Stefán Karlsson vakti athygli á bréfi með gotneskri bókskrift sem er afar sjaldgæf á bréfum og er Jón Þorláksson síðastur votta af leikmönnum. Höndin á bréfinu er ekki lík hendi Jóns Þorlákssonar en hins vegar nauðalík hendi samverkamanns hans á *Missale Scardense*. Stefán taldi hugsanlegt að votturinn á kaupmálabréfinu væri samnefndur bróðir Jóns Þorlákssonar.⁴¹

Með hliðsjón af því sem rakið er hér að framan er nú talið að hönd Jóns Þorlákssonar sem var landseti Skarðverja í Langeyjarnesi á Skarðsströnd sé aðalhöndin á *Missale Scardense*. Hönd samverkamanns hans á miðhluta bókarinnar sé hins vegar hönd Jóns bróður hans á Hóli. Hann hefur af erlendum fræðimönnum ýmist verið kallaður samverkamaður Jóns Þorlákssonar í Langeyjarnesi eða skrifari B í *Missale Scardense*.⁴² Jón í Langeyjarnesi hefur haft umsjón með gerð messubókarinnar, skrifað allar fyrirsagnirnar og fáeinar leiðréttingar í þeim hluta handritsins sem er með hendi samverkamanns hans.⁴³ Hér á eftir verða þessir samnefndu bræður, sem báðir voru skrifarar, aðgreindir eftir búsetustað, sem Jón í Langeyjarnesi og Jón á Hóli.

Sérhæfða kunnáttu þarf til að búa til bækur og velta má fyrir sér hvar bræðurnir hafi lært bókagerð laust fyrir miðja 15. öld. Í fyrsta lagi hafa þeir orðið að læra lestur og kunna latínu. Í öðru lagi hafa þeir orðið að fá þjálfun í að rita textaskrift (textualis formata) sem er á stóru helgisíðabókunum og léttaskrift af eldri gerð (cursiva antiqva). Þeir hafa að líkindum verið færir um að lesa nótur og skrifa á nótnastrengi því að í smásjá sést að sami rauði litur er í litafyllingu stafa í texta og á nótnaskriftinni.⁴⁴ Talið er að prestar

(endurpr. í *Grettisfærsla*, 258); Stefán Karlsson, „Sex skriffingur,“ *Opuscula* 7 (1979): 36.

40 Merete Geert Andersen, „Colligere fragmenta, ne pereant,“ *Opuscula* 7 (1979): 20.

41 Þetta er kaupmálabréf Þorkels Einarssonar og Ólafar Narfadóttur gert á Mýrum í Dýrafirði 1449. Stefán Karlsson, „Sex skriffingur,“ 36. Um bréfið sjá einnig *Íslandske originaldiplomer indtil 1450. Tekst. Faksimiler*, útg. Stefán Karlsson. Editiones Arnarnagðænar Series A 7 & Supplementum (Kaupmannahöfn: Munksgaard, 1963), nr. 328 og ljósprent nr. 328.

42 Sjá Attinger, „Sequences in Two Icelandic Mass Books,“ 173–175.

43 Í eftirmála við endurútgáfu greinar sinnar um Jóna tvo Þorlákssyni taldi Ólafur Halldórsson það visbendingu um að Jón í Langeyjarnesi hefði verið eldri en samnefndur bróðir hans sem unnið hefur undir hans stjórn í eina varðveitta handritinu sem talið er að þeir bræður hafi skrifað saman. Samkvæmt því fer Jón lærði rétt með aldur þeirra bræðra. *Grettisfærsla*, 269–270.

44 Í handriti af Þorlákstiðum AM 241 a fol. eru rauðar nótnalínur og svartar nótur. Róbert Abraham Ottósson, taldi líklegt að sami maður hafi skrifað texta og nótur í handritinu, þótt

og djáknar hafi tekið til sín drengi og kennt þeim lestur, latínu, messu- og tíðasöng uns þeir voru fullfærir að fylgja þeim og þjóna í messunni eftir að hafa tekið lægri vígslur.⁴⁵ Hugsanlega hafa bræðurnir tekið slíkar vígslur þótt það komi hvergi fram í heimildum.

En hvar var hægt að læra að lýsa handrit um miðja 15. öld? Leiðbeiningabækur um handverk, efni og aðferðir hafa ekki dugað einar og sér þeim sem vildu læra að myndskreyta handrit. Ungir menn hafa orðið að gerast lærlingar hjá meistara til að fullnema sig í listinni. Að líkindum hafa þeir Jónar verið í læri hjá leikmanni sem aðsetur hafði við Breiðafjörð. Dæmi eru þess að handverk við myndskreytingar handrita hafi gengið í erf milli kynslóða, erfst frá föður til sonar.⁴⁶ Faðir bræðranna kemur þá fyrstur upp í hugann. Hann hét Þorlákur Ólafsson, en um hann er það eitt vitað

ekki væri hægt að sanna það. Róbert Abraham Ottósson, *Sancti Thorlaci Episcopi Officia Rhythmica et Proprium Missæ in AM 241 a folio*. Bibliotheca Arnarnagana Supplementum 3 (Kaupmannahöfn: Munksgaard, 1959), 34 og nmgr. 13. Dæmi eru erlendis um að sami maður hafi ritað texta og nótur. Dóminíkanamunkurinn Jacobus Muriolus frá Salerno segist í andstefjabók sem hann ritaði hafa nótasett hana og lýst: „Ego Jacobellus dictur muriolus de Salerno hunc librum scripsi, notavi et miniavi. Fuit primum opus manuum mearum“. Um þetta sjá Jonathan J. G. Alexander, *Medieval Illuminators and Their Methods of Work* (New Haven, Conn. / London: Yale University Press, 1992), 30 og nmgr. 142. Erlendis þar sem sérhæfing var í bókaframleiðslu voru til gildi skrifara og í þeim voru meðal annarra svonefndir „notours“ sérhæfðir nótaskrifarar. Um þetta sjá Alexander, *Medieval Illuminators*, 31. Ekki er vitað hvort sérhæfðir nótaskrifarar hafi starfað hér á landi.

45 Gunnar F. Guðmundsson, *Íslenskt samfélag og Rómakirkja*, 204–205.

46 Það ýtir undir vangaveltur um að handverkið hafi gengið frá föður til sonar að bókagerð hélt í ætt bræðranna. Afkomendur Jóns á Hóli og Solveigar Björnsdóttur, Ari prestur Jónsson, sonarsonur þeirra, og Jón og Tómas synir hans, voru bókaskrifarar um miðja 16. öld. Fundist hafa átta handrit, eitt bréf og apógraf af öðrum sem þeir feðgar hafa skrifað en þeir skrifuðu svo líka hönd að örðugt hefur reynst að greina á milli rithanda þeirra. Þetta eru AM 510 4to (sögur), AM 604 4to (rímur), AM 713 4to (helgikvæði), AM 431 12mo (Margrétar saga), AM 736 III 4to (brot af alfræðiriti), AM 160 4to (Jónsbók og Kristinréttur), AM 173d A29, AM 173d B2 og AM 173d B7 4to (lögboðabrot) og AM Dipl. Isl. fasc. LI 23 og AM Apogr. 843. Um þessar hendur sjá Jón Helgason, „Nokkur íslensk handrit frá 16. öld“, *Skírnir* 106 (1932): 143–168; Ólafur Halldórsson, *Helgafellsbækur fornar*. Studia Islandica 24 (Reykjavík: Heimspekideild Háskóla Íslands og Bókaútgáfa Menningarsjóðs, 1966), 25–26; Stefán Karlsson, „Ritun Reykjarfjarðarbókar“, 139–140 (endurpr. í *Stafkrókar*, 326–327); Stefán Karlsson, „Bókagerð Ara lögmanns Jónssonar“, *Gripla* 19 (2008): 7–29. Um nýjustu rannsóknir á rithöndum feðganna sjá Karl Ó. Ólafsson, „Þrír feðgar hafa skrifað bók þessa...“. *Um þrjár rithendur í AM 510 4to og fleiri handritum*. Ritgerð til MA-prófs í íslenskum fræðum. (Reykjavík: Hugvísindadeild Háskóla Íslands júní 2006). Um erlend dæmi þar sem bókagerð hefur erfst milli kynslóða sjá Christopher De Hamel, *Scribes and Illuminators. Medieval Craftsmen* (London / Toronto: British Library Press, 1992), 48.

að hann var leiguliði Skarðverja í þrjú ár á Kvennahvoli á Skarðsströnd.⁴⁷ Ólíklegt er að hann hafi haft ráð á að senda syni sína til menntunar.

Jón í Langeyjarnesi var líkt og faðir hans landseti Skarðverja. *Missale Scardense*, eina varðveitta handritið sem þeir bræður unnu saman, er skrifað fyrir kirkjubændur á Skarði. Jón í Langeyjarnesi hefur líklega verið í þjónustu Skarðverja og jafnvel er hugsanlegt að bræðurnir hafi unnið að bókagerð sinni á höfðingjasetrinu á Skarði, að minnsta kosti tímabundið. Engar heimildir eru þó um ritstofu á Skarði sem stutt gætu þessa tilgátu.

Vegna hins samræmda útlits sem þeir hafa gefið bókum sínum má ef til vill líta á samstarf þeirra sem vísi að vinnustofu, þótt lítið sem ekkert sé vitað hvar og við hvaða aðstæður þeir unnu. Öruggt má telja að þeir hafi skrifað og lýst nokkurn fjölda bóka um ævina því að þær bækur og bók-arbrot sem varðveist hafa með rithöndum þeirra geta tæpast verið nema hluti þeirra handrita sem þeir gerðu úr garði.

Sem kunnugt er tók Árni Magnússon kaþólskar helgisíðabækur miskunnarlaust í sundur og nýtti skinnið í band utan um aðrar bækur sínar. Þá var skorið af flestum blöðunum. Síður, einkum þær sem snéru út í bandi, slitnuðu illa og eru nú snjáðar. Skinnið í blöðunum er auk þess stíft og stundum blakkt og ógerningur að vita hvernig það leit út í öndverðu. Blöð þessi voru tekin úr bandinu á öðrum áratug síðustu aldar undir stjórn Kristian Kálund bókavarðar sem hóf að skrásetja þau undir safnmarkinu AM Accessoria.⁴⁸ Fleiri skinnblöð hafa síðan verið tekin úr bandi bóka og skráð á sama hátt.⁴⁹ Meðal blaðanna í AM Accessoria og annars staðar hafa fræðimenn fundið fáeinar óheilar skinnbækur og skinnbók-arbrot með rithöndum Jónanna. Lýsingar í þessum handritum og handritabrotum verða skoðað hér á eftir ásamt fleiri bókum sem bræðurnir skrifuðu og/eða lýstu.

47 *DI* 7, 209; Ólafur Halldórsson, „Jónar tveir Þorlákssynir,“ 142 (endurpr. í *Grettisfærsla*, 267).

48 Um þetta sjá Andersen, „Colligere fragmenta,“ 2–3, 7–8; Attinger, „Sequences in Two Icelandic Mass Books,“ 166.

49 Merete Geert Andersen gerir grein fyrir þessari skráningu í *Katalog over AM Accessoria. De latinske fragmenter*, útg. Merete Geert Andersen. Bibliotheca Arnamagnæana 46 (Kaupmannhöfn: Reitzel, 2008), xi–xxvi. Um tilurð AM Accessoria sjá einnig Peter Springborg, „Tre betragtninger over Arne Magnussons håndskrifter. I anledning af to fødselsdage,“ *Handritasýrpa. Rit til heiðurs Sigurgeiri Steingrímssyni sjötugum 2. október 2013*, ritstj. Rósa Þorsteinsdóttir. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. Rit 88 (Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2014), 267–268.

Tafla 1: Handrit og handritabrot með rithöndum Jónanna tveggja

Jón í Langeyjarnesi	Jón á Hóli
AM Acc. 7, Hs 1 (<i>Missale Scardense</i> , 65 bl;1r–15r, 41r2o–65v og fyrirsagnir 15v–65r)	AM Acc. 7, Hs 1 (<i>Missale Scardense</i> , 65 bl; 15v–40v)
AM Acc. 7, Hs 2 (<i>Graduale Gufudalense</i> , grallarabrot, 37 bl.)	AM Acc. 7, Hs 3 (grallarabrot, 13 bl.)
AM Acc. 7, Hs 8 (grallarabrot, 2 bl.)	
AM 241 b IV fol. (grallarabrot, 2 bl.)	AM Acc. 7, Hs 36 (<i>antiphonarium</i> , 1 bl.)
AM 241 b III β fol. (<i>antiphonarium</i> , 2 bl.)	AM 351 fol. (<i>Skálholtsbók eldri</i> , <i>Jónsbók</i> , kaflafyrirsagnir, 133 bl.)
AM 151 4to (<i>Jónsbók</i> ; kaflafyrirsagnir, 140 bl.)	
AM 39 8vo (<i>Jónsbók</i> , 162 bl.)	
AM 8o 2 b 8vo (grallarabrot, blaðhluti)	
Thott 1494 4to (grallarabrot, 1 bl.)	
Papp. 4to 27 (<i>breviarium</i> , 2 bl.)	
BL Add. 4985 12mo (bænabók, 97 bl.)	
Lbs fragm 46 (grallarabrot, 2 bl.)	
Lbs fragm 45 og Þjms 8276 (grallarabrot, 2 hlutar úr sama blaði)	
Þjms 4126 (grallarabrot, 1 bl.)	
Þjms 3411, 30 og 716 (grallarabrot, 3 bl.)	

6. Lýsingar á blöðum með hendi Jóns í Langeyjarnesi

Jón í Langeyjarnesi hefur verið afkastamikill skrifari. Komið hafa í ljós brot úr ellefu helgisiðabókum með rithönd hans: ein messubók, átta grallarar, ein tíðagerðarbók og þrjár andstefjabækur.⁵⁰ Heillegastar eru messubók frá Skarði, *Missale Scardense*, og grallari frá Gufudal, *Graduale Gufudalense*. Ennfremur hafa varðveist bænabók, að mestu heil, og Jónsbók

⁵⁰ Til glöggvunar má benda á að *Missale* eða messubók er texti messunnar, en *Graduale* eða grallari er söngbók við hana. *Breviarum* er texti tíðagerðarinnar og *Antiphonarium* er sunginn texti hennar.

sem hann skrifaði og lýsti. Handbragð Jóns í Langeyjarnesi þekkist enn fremur á skreyttum upphafsstöfum í annarri Jónsbók sem annar maður hefur skrifað. Þrettán bækur og bókarbrot hafa þá komið í ljós með rithönd Jóns í Langeyjarnesi auk einnar sem hann lýsti, samtals 14 bækur og bókarbrot, sjá *töflu 1*.

6.1 *Messubók frá Skarði – Missale Scardense*

Úr *Missale Scardense*, AM Acc. 7, Hs 1, hafa varðveist 65 blöð.⁵¹ Þau eru meira og minna skert en hafa verið um 380x280 mm að stærð og á þeim eru sextán nótnalínur. Kaflar hafa týnst úr bókinni og blöð vantar inn á milli þar sem textinn er nokkuð samhangandi. Handritið er talið skrifað á árunum 1450–1478. Jón í Langeyjarnesi skrifaði síður 1r–15r, 41r20–65v og fyrirsagnir á bl. 15v–65r.⁵² Á blaði 15v er skrautstafurinn R við upphaf inngöngusálms á páskadag sem hefst á orðunum *Resurrexi et ad huc tecum* (Ég mundi vakna og vera enn með hugann hjá þér).⁵³ Stafurinn nær yfir sjö línur texta og nótna og gengur tæplega 30 mm upp á efri spássíu (mynd 4). Stafleggurinn hefur verið málaður með gulli sem að mestu hefur eyðst af. Gullmáluð rönd afmörkuð með rauðri línu er meðfram bláum grunni stafsins nema að neðan. Vafningar og þrískipt lauf sem fléttast inn í og utan með stafnum eru dregin á skinngrunninn með svörtum útlínu. Rauðar æðar eru í leggjum vafninganna og þeir enda í þrískiptum laufum sem skyggð eru með

51 Á AM 670 f 2 4to, bl. 10–12, sem á er sekvensía um Magnús Eyjajarl, skrifaði Árni Magnússon: „Exscriptum ex libro Officiorum Sacrorum in grandi folio, qvem nactus sum Scardi Scardstrandensium in occidentali Islandia.“ *Katalog AM* 2, 85; *Sequences I*, xlvii, li; Andersen, „Colligere fragmenta“, 21 og nmgr. 61. Í handritinu AM 241 b IX fol. skrifaði Árni Magnússon upp texta úr latneskum handritum, þar á meðal hluta af sekvensiunni *Lauda Syon salvatorum*, í messubók frá Skarði á Skarðsströnd: „Ex libro Missali Scardensi Scardstrandensium in Islandia.“ Talið er að hann eigi þar við *Missale Scardense*. *Katalog AM* I, 213; *Sequences I*, xlvii, liii; *Liturgica I*, 59.

52 Árni Magnússon tók messubókina sundur og notaði blöðin úr henni í band utan um bækur. Andersen, „Colligere fragmenta“, 21 og nmgr. 61. Merete Geert Andersen raðaði blöðunum saman á ný. Í bandi utan um *Caroli Lundii Notæ ac Observationes in Literas Rom. Pontificis Agapeti II. de Prærogativa atque Eminentia Regis Upsaliensis sive Svionie* sem kom út 1703 í Uppsöllum, 2 bl. Árni Magnússon átti þetta eintak. Önnur varðveitt blöð eru: NKS 1265 II a fol., 1 bl., Lbs fragm 19, 2 bl. og blaðbútur, og Lbs fragm 27, 1 bl. Um endurgerð *Missale Scardense* sjá Andersen, „Colligere fragmenta“, 31–33; *Katalog AM Accessoria*, 3–9. Um ljósprent, útgáfur og fyrri skrif fræðimanna um handritið sjá sömu rit, 22 og 5–6. Um *Missale Scardense*, sjá einnig Attinger, „Sequences in Two Icelandic Mass Books“, 166; Guðvarður Már Gunnlaugsson, „Hverjir skrifuðu öll þessi handrit?“ 28–29.

53 Sögnin ‘sum’ er undanskilin. Þetta mun vera úr sálmi 39: 18 í íslensku Biblíuþýðingunni.

ljósrauðum lit. Út frá vafningunum ganga smærri lauf skyggð með grænum lit sem nú er máður. Tvær rauðleitar blöðkur skreyta staflegginn að neðanverðu og að ofan. Í þeim eru tveir rauðir litir, sá dökkrauði er málaður yfir þann ljósa. Á jöðrum þeirra er ljós skinnrönd innan við svartar útlínur. Páskar voru hæsta kirkjuhátið ársins ásamt jólum. Erlend missöl eru oft ríkulega myndskreytt með sögustaf sem sýnir upprisu Krists við upphaf páskamessu. Stóra R-ið á þessum textastað í *Missale Scardense* gæti því verið vísbending um að messubókin hafi ekki verið skreytt sögustöfum.⁵⁴

Í *Missale Scardense* eru ennfremur fimm meðalstórir stafir sem ná yfir 3 til 6 línur. Einn þeirra, E, á blaði 6r, nær yfir sex línur texta og nótna (mynd 5). Tvílitt þverband E-sins er grænt að neðan og rautt að ofan en ljós lína skilur litina að. Rauður litur er innanvert í efri stafbelgnum en grænn neðantil. Utanvert er stafbelgurinn gullmálaður og mynstrið öðru vísi en í þverbandinu. Teiknað laufskrúðið inni í stafbelgnum og utan hans skiptir einnig um lit við miðjan stafinn, er blátt að ofan en rautt að neðan. Upphafsstafir með tvílutum staflegg með mynstri sem fellur saman eins og stykki í púsluspili kallast á ensku „puzzle initial“.⁵⁵ Hér eftir verða þeir nefndir púslstafir. Aðrir meðalstórir stafir eru á eftirfarandi blöðum: L á 29r, D á 55v, M á 40v og G á 56r. Litlir upphafsstafir, einlita og án útlína, ná langoftast yfir tvær línur ef frá eru taldir fáeinir stafir sem ná yfir þrjár

54 Í enskum missölum frá 15. öld eru myndstafir við upphaf helstu kirkjuhátiða ársins, allt upp í þriðja tug í þeim handritum sem ríkulegast eru myndskreytt. Kathleen L. Scott, *Later Gothic Manuscripts, 1390–1490 I. Text and Illustrations II, Catalogue and Indexes*. A Survey of Manuscripts Illuminated in the British Isles 6. (London: Harvey Millar Publishers, 1999).

55 Á frönsku kallast þessi stafagerð *lettre puzzle*. Önnur heiti á þessari stafagerð um og eftir 1300 í Suður-Frakklandi og á Ítalíu eru *littera partita* eða *lettre partida*. Um þetta sjá Patricia Stirnemann og Marie-Thérèse Gousset, „Marques, Mots, Pratiques: Leur signification et leurs liens dans le travail des enlumineurs,“ í *Vocabulaire du livre et de l'écriture au moyen âge. Actes de la table ronde Paris 24–26 septembre 1987*, 34–55, ritstj. Olga Weijers. *Etudes sur le vocabulaire intellectuel du moyen âge 2* (Turnhout, Belgium: Brepols, 1989), 36–37. Heitin *litterae duplices* og «lettres émancchées» eru einnig notuð um þessa gerð af upphafsstöfum. Albert Derolez, „Les fondements typologiques d'une classification et d'une description des initiales dans les manuscrits du bas moyen âge,“ í *Ornamentation typographique et bibliographique historique. Actes du Colloque de Mons, (26–28 août 1987)*, ritstj. Marie-Thérèse Isaac (Bruxelles: Université de l'État à Mons, 1988), 22; Albert Derolez, „Observations on the Aesthetics of the Gothic Manuscript,“ *Scriptorium* 50 (1996): 9. Um púslstaf sjá einnig Patricia Stirnemann, „Fils de la vierge. L'initiale à filigranes parisienne: 1140–1314,“ *Revue de l'Art* 90 (1990): 59; Lena Liepe, *Studies in Icelandic Fourteenth Century Book Painting*. Snorrastofa rit 6 (Reykholt, Snorrastofa, Cultural and Medieval Centre, 2009), 286.

eða fjórar línur. Þeir eru án útflúrs nema á síðum nálægt helstu hátíðum kirkjuársins þar sem nokkrir stafir eru skreyttir teiknuðu laufskrúði. Andlit er í upphafsstafnum D á bl. 4r. Gullmálaðir stafir eru I á 40v, S og L á 41r, Q á 43v, I á 51v, A á 53r, G á 56r og A á 57v. Þeir eru mjög eyddir en í smásjá sést að á þeim er gulllitur.⁵⁶

6.2 Grallari frá Gufudal – *Graduale Gufudalense*

Úr Gufudalsgrallaranum, AM Acc. 7, Hs 2, eru varðveitt 37 blöð, um 385x250 mm að stærð með 15 nótnalínunum. Grallarinn er talinn skrifaður á tímabilinu 1450–1470.⁵⁷ Hlutar textans hafa glatast og stök blöð vantar inn í textann þar sem hann er samhangandi.⁵⁸ Á varðveittu blöðunum eru einungis skreyttir upphafsstafir. Stærri upphafsstafir, E á bl. 1r, S á bl. 25v (mynd 6), R á bl. 26v, D á bl. 27r og G á bl. 31r, ná yfir fjórar til fimm línur texta og nótna. Stafleggir þeirra eru einlitir með teiknuðu laufskrúði í belg

56 Ein aðferð við að gullleggja stafi var að blanda mulnu gulli í bindiefni og mála stafi með því. Þessi gulllitur gekk undir nafninu skeljagull vegna þess að skeljar voru notaðar undir liti. Um þetta sjá De Hamel, *Scribes and Illuminators*, 57. Í broti úr leiðbeiningabók í syrpu séra Gottskálks (um 1524–1590) í Glaumbæ í Skagafirði, sem mun skrifuð á árunum 1543–1569, er sagt frá aðferð við að gera gullstaf eða leggja gull. Veturliði Óskarsson, „Að mála upp á tré,“ *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* (1989) 1990: 21–24. Lengi var talið að gull hefði ekki verið notað í lýsingar í íslenskum handritum. Halldór Hermannsson, *Icelandic Illuminated Manuscripts of the Middle Ages*. Corpus Codicum Islandicorum Medii Aevi 4 (Copenhagen: Munksgaard, 1935), 14. Selma Jónsdóttir benti á að gull er notað í bakgrunn mynda í Helgastaðabók. Selma Jónsdóttir, „Lýsingar Helgastaðabókar,“ í *Helgastaðabók. Nikulás saga. Perg. 4to nr. 16 Konungsbókhöfðu í Stokkhólmi*, ritstj. Jónas Kristjánsson. Íslensk miðaldahandrit. Manuscripta Islandica Medii Aevi 2 (Reykjavík: Lögberg, 1982), 90.

57 Í máldaga Gufudalskirkju í Barðastrandarsýslu árið 1470 segir að séra Helgi Þorkelsson hafi lagt til kirkjunnar: „In primis sæmiligann grallara per annum samsettan med kirial... oc sekuencium. de tempore oc de sanctis.“ Varla er nokkur vafi að átt er við *Graduale Gufudalense*. DI 5, 582–583. Grallara Helga er lýst á sama hátt í máldaga kirkjunnar frá 1523. DI 9, 196–197.

58 Árni Magnússon tók þennan grallara sundur líkt og *Missale Scardense* og notaði blöðin í band. Merete Geert Andersen raðaði blöðunum saman á ný. 34 blöð voru tekin úr bandi bóka í safni Árna Magnússonar. Þrjú blöð úr grallaranum varðveittust annars staðar: tvö blöð í AM 266 4to og eitt blað í bandi á prentaðri bók sem var í eigu Árna Magnússonar í Konunglega bókasafninu í Kaupmannahöfn, *Catalogus selectiorum omnis generis variique idiomatis Librorumquorum Auctio, volente Deo, habebitur Librorum*, sem kom út 1723 í Kaupmannahöfn. Um þetta sjá Andersen, „Colligere fragmenta,“ 22–24, 33–35; *Katalog AM Accessoria*, 9–15. Um fyrri skrif fræðimanna um handritið sjá sömu rit, 24 og 11–12. Um grallaran sjá einnig Attinger, „Sequences in Two Icelandic Mass Books,“ 166; Guðvarður Már Gunnlaugsson, „Hverjir skrifuðu öll þessi handrit?“ 28–29.

og meðfram legg. Smærri stafir ná oftast yfir tvær línur. Átta stafir, B á 2v, P á 6v, P á 9r, S á 10r, I á 10v, S á 25r, T á 25v, D á 26v, eru gullmálaðir. Gullmálningin er eydd en sést í smásjá. Í eftirfarandi stöfum eru andlit í stafbelg: O á 7v, P á 11r, O á 12v, D á 28r og P á 31r. Þau eru dregin með rauðum lit nema höfuðið á bl. 31r sem er blátt. Vegna þess hversu mikið hefur glatast úr grallaranum er ekki loku fyrir það skotið að sögustafir hafi verið í upphafi textans fyrir hæstu kirkjuhátiðir ársins.

6.3 Grallarabrot í Árnasafni í Kaupmannahöfn

Tvö blöð hafa varðveist úr öðru grallarabroti, AM 241 b IV fol. Skorið hefur verið ofan af bl. 2v. Efst á því sést neðri hluti upphafsstafsins N við upphaf inngöngusálms á Péturs messu og Páls 29. júní sem hefst með orðunum *Nunc scio vere* (Nú veit ég sannlega) (mynd 7).⁵⁹ Grunnur N-sins er tvílitur, blár vinstra megin en grænn til hægri. Gulur stafleggurinn er klofinn beggja vegna að neðan og endar hægra megin í smávafningi með þrískiptum laufum sem skyggð eru með rauðum lit. Fremst í sögustafnum sést hluti af manni í messuskrúða. Dökkir skór hans og klæðafaldur ná niður á textasiðuna. Skrýddi maðurinn er innst fata í ljósum messuserk með dökkrauðu, stykkjóttu hlaði. Þar utan yfir í grænni dalmatíku með ljósu kögri og yst fata í gulfóðruðum, rauðum hokli með skrautborða í miðju. Gul stóla með rauðum dúskum nemur við fald messuserksins. Lengst til hægri sést í neðri hluta handlins með rauðum skúf sem hefur hangið um vinstri úlnlið mannsins. Til vinstri í bakgrunni eru hugsanlega leifar af brúnleitum stól með rauðri þverslá. Þar sem myndstafurinn er á messudegi Péturs og Páls gæti myndin verið af Pétri postula sem er stundum sýndur í biskupsskrúða vegna þess að hann var talinn hafa verið fyrsti biskupinn af Rómaborg.⁶⁰ Enginn bagall sést þó á myndinni til stuðnings þessari tilgátu.

59 *Sequences I og II*, xlii, xlv; ljósprent 324–326; *Liturgica I*, 61.

60 Lise Gotfredsen og Hans Jørgen Frederiksen, *Troens billeder. Romansk kunst i Danmark*. (Herning, forlaget systime a/s, 1988, 2. rev. udg.), 270. Mynd af Pétri postula í biskupsskrúða er á vinstri væng Ólafslíknis frá Vatnsfirði við Ísafjarðardjúp í Þjóðminjasafni (Þjms 3327). Myndirnar á vængjunum eru frá 15. öld. Guðbjörg Kristjánsdóttir, „Sóknarkirkjur og búnaður þeirra,“ í Gunnar F. Guðmundsson, *Íslenskt samfélag og Rómakirkja*, Kristni á Íslandi 2 (Reykjavík: Alþingi, 2000), 200.

6.4 Grallarabrot í Þjóðminjasafni

Þrjú blöð hafa varðveist úr þessu grallarabroti (Þjms 3411, 30 og 716).⁶¹ Á fremri síðu blaðs með safnmarkinu 3411 er upphafsstafurinn G með mynd af Ólafi konungi helga Haraldssyni við upphafssorð inngöngusálms (introitus) Ólafstíða, 29. júlí, *Gaudeamus omnes in domino* (Gleðjumst allir í Drottni) (mynd 8).⁶² Stafurinn nær yfir sex línur leturs og nótna. Tærandi efni hefur verið í fáeinum litum sem myndin var máluð með. Þeir hafa slitið skinnið og gert það að verkum að göt komu á það auk þess sem litirnir fölnuðu. Þetta sést í hvítum geislabaugnum og ljósri sessunni og í grænleita kyrtlinum og í laufblöðunum. Stafleggur G-sins er klofinn á báðum hliðum en ljós litur hans er upplitaður og sprunginn. Smálauf er efst á enda leggsins hægra megin og þar er lítil þríhyrnd skreyting með bleki og rauðum lit. Utan um legginn fléttast vafningar með misstórum, þrískiptum laufblöðum sem dregin eru með svörtum útlínum á skinngrunninn. Þau stærri eru skyggð með rauðum lit en út frá þeim ganga smærri lauf með grænum æðum. Litur í þeim síðarnefndu er nánast horfinn. Ólafur helgi er klæddur kyrtli með ljósan geislabaug og rauða kórónu á höfði. Meginlitur kyrtilsins, sem gæti hafa verið grænleitur, er nánast horfinn en eftir situr grænleit skyggingin í klæðafellingunum. Skikkja dýrlingsins er tekin saman í hálsmáli með skrautnál. Hún er daufrauð á lit og klæðafellingar skyggðar með dekkri rauðum lit. Konungur er í rauðtíglóttum skóm með ljósleita hanska á höndum. Á hægri öxl hans hvílir öxin Hel, helgi- og píslartákn hans. Axarskaftið er brúnleitt en blaðið gráblátt með rauðri egg. Ólafur helgi situr fremst í myndstafnum á bekk með hvítleitri sessu. Gulleitt sætið er með bláu þverbandi og skyggt með bláum og gulum litum. Geislabaugur konungs og snaghyrnt axarblaðið eru framan við staflegginn að ofanverðu og fætur hans og klæðafaldur ganga niður á textasíðuna. Með vinstri hendi hefur dýrlingurinn bók með rauðum spenslum á loft. Hún er í blágráu textaspjaldi sem á eru sex rauðir deplar, hugsanlega málmbólur.

61 Codex A í *Sequences* I og II, xlii, ljósprent 169–174; Andersen, „Colligere fragmenta,“ 17 og nmgr; 1. *Liturgica* I, 61. Þjms 3411 er komið til Þjóðminjasafns frá Guttormi Jónssyni í Hjarðarholti í Dölum 15/6 1890, Þjms 30 frá Helga Sigurðssyni kandidat á Jörva 15/7 1863 og Þjms 716 frá Guðmundi Einarssyni, bónda Garði, Þistilfirði 25/7 1869. Skinnblöð Þjóðminjasafns Íslands eru nú varðveitt hjá Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.

62 *Sequences* I og II, xlii, ljósprent 170; *Liturgica* I, 61.

Á kili mótar fyrir rauðum taumahryggjum og jaðrar blaðanna eru rauðir.⁶³ Konungur er með skegg og hátt enni, andlitið séð frá þremur fjórðu. Lína nefnsins myndar fyrst nasavænginn, er snýr fram, síðan eru nefið og augabrúnnin sem snýr frá dregin með sömu línu óbrotinni. Neðri lína augnanna er bein en efri lína eilítið bogadregin, augasteinnur er depill. Hárið er dregið með samsíða línunum og vefst upp í smálökka í vöngum. Öxin Hel hefur margþætta merkingu, er í senn valdatákn og stríðsvopn, en ber auk þess vitni um andlegan styrk Ólafs helga í píslarvætti hans og hlutverki sem *Rex perpetuus Norvegiæ* (hinn ævarandi konungur Noregs). Í lagalegri merkingu táknar öxin jafnframt réttvísi konungs.⁶⁴ Bókin vísar hins vegar til þess að Ólafur var talinn hafa samið elstu kirkjulög í Noregi. Texti Jónsbókar nefnir Ólafslög, hin kristnu lög, sem hinn heilagi Ólafur hóf.⁶⁵

6.5 Brot úr grallara Bjarna Ívarssonar?

Lilli Gjerløw varpaði fyrst fram þeirri spurningu hvort skerta blaðið Lbs fragm 46, sem kom til Landsbókasafns frá Þorsteini Pálssyni í Eyjafirði 5/8 1906, gæti verið úr grallara Bjarna Ívarssonar sem blaðhlutinn AM 80 b 2 8vo er úr. Hún taldi fjórtán nótnalínur á Lbs fragm 46 en sjá má að nótna- og leturlínu hefur verið bætt við á neðri spássíu á fremri síðu blaðsins Lbs fragm 46. Ekkert vantar í grallaratextann þar og vísað hefur verið inn á síðuna sem gegnt hefur verið í opnunni með rauðum krossi. Þá eru strengir og nóturnar í neðstu nótnalínunni ívið smærri í textanum ofan við,

63 Jaðrar blaðanna voru stundum málaðir í gulum og gylltum litum ellegar skreyttir með marglitum blómum og akantus blöðum líkt og gert var á spássíum innan í bókinni. Þessar skreytingar glötuðust þegar bækur voru endurbundnar. Christopher de Hamel, *A History of Illuminated Manuscripts* (London: Phaidon Press, 1994), 197. [1. útgáfa 1986, aukin og endurbætt 1994]; Barbara A. Shailor, *The Medieval Book, Illustrated from the Beinecke Rare Book and Manuscript Library*. Medieval Academy Reprints for Teaching 28 (Toronto / Buffalo / London: University of Toronto Press & Medieval Academy of America, 1991), 60 [Endurpr. 1994, 2000].

64 Anne Lidén, *Olav den hellige i medeltida bildkonst. Legendmotiv och attribut* (Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 1999), 214–219.

65 Lidén, *Olav den hellige*, 212. Í texta Jónsbókar er á nokkrum stöðum talað um lög Ólafs helga og lög sem hann hóf. *Jónsbók: Kong Magnus Hakonssons lovbog for Island vedtaget paa Altinget 1281. Réttarbætr, de for Island givne retterbøder af 1294, 1305 og 1314*, útg. Ólafur Halldórsson (Kaupmannahöfn: S. L. Møller, 1904), 20, 26, 28–29, 40; *Jónsbók: Lögbók Íslendinga hver samþykkt var á alþingi árið 1281 og endurnýjuð um miðja 14. öld en fyrst prentuð árið 1587*, útg. Már Jónsson. Sýnisbók íslenskrar alþýðumenningar 8 (Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2004), 90, 91, 94–96, 104.

og því er ljóst að upprunalega hafa verið þrettán nótnalínur í grallaranum sem blaðið er úr.⁶⁶

Jakob Benediktsson taldi sennilegt að blöðin Lbs fragm 45 og 46 í Landsbókasafni væru úr sama handriti.⁶⁷ Gisela Attinger benti síðar á að Lbs fragm 45 í Landsbókasafni og Þjms 8276 í Þjóðminjasafni væru tveir hlutar úr sama grallarablaði með hendi Jóns í Langeyjarnesi.⁶⁸ Eftir að hafa borið AM 80 b 2 8vo og Lbs fragm 46 saman taldi Árni Heimir Ingólfsson þó mjög ólíklegt að þau væru úr sama handriti.⁶⁹

Ólafur Halldórsson vakti síðar athygli á stöku blaði með hendi Jóns í Langeyjarnesi sem var í bandi á Thott 1494 4to í Konunglega bókasafninu í Kaupmannahöfn. Á því er sekvensía sem hefst á orðunum *Laudes crucis attollamus*, en upphafið vantar því að textinn byrjar í 5. versí. Þessi sekvensía var sungin á krossmessu á vori 3. maí. Þrettán nótnalínur eru á blaðinu en það var upphaflega utan um bók sem sett var saman á Möðruvöllum í Eyjafirði 1630.⁷⁰

Á aftari síðu blaðsins Lbs fragm 46 (mynd 9) er sögustafurinn D í upphafi inngöngusálms á fyrsta sunnudegi eftir áttunda dags helgi dýradags (*festum corporis Christi*) sem hefst með orðunum *Domine in tua misericordia speravi. Exultavit cor meum in salutari tuo* (Drottinn, ég hef vonað á miskunn þína. Ég mun lyfta hjarta mínu).⁷¹ Púslstafurinn nær yfir tvær leturlínur og tvær nótnalínur. Leggurinn er tvílitur, rauður að innanverðu en sinn-

66 *Liturgica* I, 61. Sjá *Sequences* II, ljósprent 175.

67 *Skrá um skinnblöð í Landsbókasafni Íslands. Handritaskrá Landsbókasafns* II. Aukabindi, útg. Jakob Benediktsson (Reykjavík: Félagsprentsmiðjan hf, 1959), 11. Á þessu blaði er hluti af messunni á fyrsta og öðrum sunnudegi í adventu. Gisela Attinger, „Icelandic Manuscripts containing Sequences: A Presentation of Twelve Medieval Fragments“, *Studia Musicologica Norvegica* 30 (2004): 125–126 og nmgr. 21.

68 Attinger, „Sequences in Two Icelandic Mass Books“, 173–174. Á aftari síðu blaðhlutans Lbs fragm 45 er græn litafylling í upphafsstaf eins og á fremri síðu AM 80 b 2 8vo. Á fremri síðu blaðhlutans Þjms 8276 er grænn upphafsstafur, P sem nær yfir tvær línur, með síðlegg á spássiú og rauðu teiknuðu laufskrúði inn í og utan með stafnum. Bogi Sigurðsson, Hvammsfjörður er stimplað á blaðið, en hann hefur sent blaðhlutann til Þjóðskjalasafns. Þaðan barst búturinn til Þjóðminjasafns 4/5 1921, sbr. vélritaða skrá við blaðið.

69 Árni Heimir Ingólfsson benti á að nótnastrengir væru rauðir í Lbs fragm 46 en svartir á AM 80 b 2 8vo. Nótnalínur væru 14 á Lbs fragm 46 en 16 á AM 80 b 2 8vo. Loks væru clevís, lyklarnir ólíkir á blöðunum. Árni Heimir Ingólfsson, „*These are the Things you never forget*“, 38 og nmgr. 70. Eins og fram kemur að ofan hafa þó upprunalega verið 13 nótnalínur á Lbs fragm 46.

70 *Grettisfærsla*, 270.

71 *Skrá um skinnblöð*, 11.

epsgulur að utan. Ljós lína skilur litina að. Talsvert er eftir af rauða litnum en leifar sinnepsgula litarins sjást aðeins á stöku stað. Báðir litirnir eru sprungnir. Dökk slikja, hugsanlega límkennt efni, er á síðunni sem sneri út í bandinu. Stafurinn er lítillaga skertur vinstra megin og svo máður að myndefnið er illþekkjanlegt. Tveir menn sjást ógreinilega á myndinni. Báðir eru í stuttum kyrtlum með skó á fótum og sá til vinstri er með belti. Rauð skygging er í fellingum kyrtlanna. Maðurinn hægra megin er lítill vexti og snýr sér til vinstri. Hann réttir fram báðar hendur, lítur niður, tyllir í tána á vinstra fæti og hneigir sig fyrir hávöxnum manni vinstra megin á myndinni. Sá stendur í báða fætur og beygir höfuðið yfir litla manninn. Ekki er hægt að greina hendur mannsins svo öruggt sé. Neðan við andlit litla mannsins mótar hugsanlegan fyrir krepptum olnboga. Ofan við höfuðið gæti sést í handarbakið á krepptri hönd sem gripur um hár hans. Hefur þá vinstri hönd mannsins hægra megin horfið að hluta til á bak við höfuð litla mannsins. Hægri hönd hávaxna mannsins verður ekki greind á myndinni með berum augum. Af örlitlum litaleifum sem greina má í smásjá er hægt geta sér til að handleggurinn hafi verið krepptur um olnbogann og höndin sem verið hefur neðan við staflegginn vinstra megin hafi gripið um eitthvað, hugsanlega sverðhjöltu, en sverðblaðið horfið að mestu bak við höfuð stórvaxna mannsins og staflegginn.⁷²

Hugsanlega hafa sverðhjöltun ein og lítið brot af sverðblaðinu verið sýnd á grallaramyndinni en englinum sleppt. Sýni myndin fórn Ísaks vantar á hana auk engilsins, fórnaraltarið, brennifórnarviðinn og hrútinn. Erfitt hefur verið að láta öll atriðin sem tilheyra myndefninu rúmast fyrir innan stafsins og kann það að vera ástæðan þess að þeim var sleppt. Þá er Abraham ekki skeggjaður eins og venja er.⁷³ Fórn Ísaks er forspæglun í

72 Mynd af fórn Ísaks í enskri messubók (Vatikanið, Biblioteca Apostolica MS Pal. Lat. 501, f. 123r) sem gerð er eftir 1382, að líkindum á árunum 1385–1395, er byggð upp á svipaðan hátt. Ísak krýpur frammi fyrir Abraham sem heldur vinstri hönd yfir höfði Ísaks. Olnbogi Abrahams er krepptur og hann heldur um sverðhjöltu en sverðblaðið hverfur að hluta til bak við höfuð hans og gengur til hægri þar sem engillinn gripur um það ofan við Ísak. Um þetta handrit sjá Scott, *Later Gothic Manuscripts I & II*, nr. 3, mynd 13.

73 Dæmi um að Abraham sé skegglaus er á mynd af fórn Ísaks á blaði 6r í svonefndum Tickhill-saltara (New York Public Library MS 26), ensku handriti frá fyrsta áratug 14. aldar. Donald Drew Egbert, *The Tickhill Psalter and Related Manuscripts: A School of Manuscript Illumination in England during the early Fourteenth Century* (New York: New York Public Library, 1940), 131, mynd III: 15; Lucy Freeman Sandler, *Gothic Manuscripts 1285–1385 I. Text. A Survey of Manuscripts Illuminated in the British Isles* 5 (London: Harvey Millar Publishers, 1986), nr. 26.

Gamla testamentinu um fórnardauða Krists á krossinum og merkir heilagt sakramenti.⁷⁴ Það sem rennir stoðum undir að myndin sé af fórn Ísaks er að í texta grallarans er bæn Tómasar frá Akvínó (d. 1274), *Ecce Panis Angelorum*,⁷⁵ þar sem þetta er útskýrt: *In Figuris praesignatur, cum ysaac immolator* (á myndunum er það sýnt þegar Ísak var fórnað).⁷⁶

Myndstafurinn við upphaf inngöngusálms á fyrsta sunnudegi eftir áttundar helgi dýradags á aftari síðu á Lbs fragm 46 bendir til að grallarinn sem blaðið er úr hafi verið óvanalega glæsilegur. Til marks um það er að á sama stað í texta *Graduale Gufudalense* stendur lítill upphafsstafur sem nær yfir tvær línur leturs og nótna.⁷⁷ Skinnið í blaðinu er þó ekki ljóst eins og blaðið AM 80 b 2 fol. og því varla úr hámessugrallaranum syngjandi sem Bjarni Ívarsson gaf jungfrú Maríu á Munkaþverá og nefndur er í mállega klaustursins frá 1525. Ætla má að hann hafi verið íburðarmikill.⁷⁸

6.6 Grallarablað í Þjóðminjasafni

Enn eitt blað úr grallarabroti með hendi Jóns í Langeyjarnesi er varðveitt í Þjóðminjasafni Íslands, Þjms 4126.⁷⁹ Blaðið mælist 370x249 mm og á því eru þrettán nótnastrengir. Það kom til safnsins 5/7 1895 frá Jóni Hjaltalín skólastjóra á Möðruvöllum í Eyjafirði, sbr. vélrituð skráning sem því fylgir. Á fremri síðu blaðsins eru tvær sekvensiur með nótum *Laudes christo redempti* og *Victime Paschale*. Messusöngur á blaðinu er að mestu sá sem orðubók Niðaróss fyrirskipar á fyrsta og öðrum degi í gangdögum, það eru dagarnir þrír fyrir uppstigningardag. Samkvæmt orðubókinni átti ekki að syngja sekvensiur á þessum dögum (*Sequensia non dicitur*).⁸⁰ Hér er því misræmi við boðað helgisíðahald í Niðaróssbiskupsdæmi og hugsanlega um staðbundna hefð að ræða. Það verður þó ekki fullýrt fyrir

74 Gotfredsen og Frederiksen, *Troens billeder*, 127–128.

75 Þetta er 10. vers úr *Lauda Syon salvatorem*, sjá *Sequences* I og II, 121–123 og ljósprent 175.

76 Á sama degi samkvæmt orðubók Niðaróss er lexía eða pistill um fórn Ísaks úr I. Mósebók: 22: 1–19. *Ordo Nidrosiensis ecclesiae* (Orðubók), útg. Lilli Gjerløw. Libri liturgici provinciae Nidrosiensis Medii Aevi 2 (Osloiae: Universitetsforlaget, 1968), 257–258.

77 Sjá *Sequences* II, ljósprent 222.

78 *DI* 9, 306.

79 Andersen, „Colligere fragmenta“, 17, nmgr. 1; Attinger, „Icelandic Manuscripts Containing Sequences“, 132–133.

80 Attinger, „Icelandic Manuscripts Containing Sequences“, 132–133; Attinger, „Sequences in Two Icelandic Mass Books“, 173–174. Um gangdaga á Íslandi sjá Árni Björnsson, *Saga daganna* (Reykjavík: Mál og menning, 1993), 81–89.

en gengið hefur verið úr skugga um hvort sambærilegt misræmi finnist á öðrum svæðum í erkibiskupsdæmi Niðaróss. Skríni Ólafs helga var borið í helgigöngu um Niðaróssdómkirkjuna að messu lokinni og Ólafur helgi ákallaður í bænum.⁸¹

Við upphafsorð sekvensiunnar *Laudes christo redempti*, sem hefst með orðunum *Vocem iocunditatis* (Með þýðri röddu) er sögustafurinn V með mynd af hermanni sem nær yfir fjórar línur texta og nótna (mynd 10).⁸² Þótt útlínur í myndinni séu skýrar hafa litir í stafnum dofnað svo mikið að erfitt er að gera sér grein fyrir hvernig þeir voru í öndverðu. Stafleggurinn er blár á gulleitum grunni og utan með leggnum hefur verið laufskrúð, dregið með gulum lit, sem nú er mjög eytt. Í stafbelgnum stendur maður sem snýr til vinstri. Hann heldur báðum höndum um snaghyrnda öxi með ljósbláu skafti. Maðurinn er íklæddur stuttum kyrtli, sem hugsanlega hefur verið rauður og lýstur með ljósari lit. Á höfðinu hefur maðurinn járnhött með stuttum útstandandi börðum að neðan. Upp af þeim er hringlaga kollur, samsettur úr málmplötum. Ofan við hann er hötturinn heill og keilumyndaður með smáspíru efst. Hálskragi er áfastur við hjálminn. Maðurinn er í bláleitum sokkum og skóm með bryddingu sem hafa verið rauðir eða rauðtíglóttir. Öxi er helgitákn Ólafs helga og á síðmiðöldum er hann oft sýndur í herklæðum.⁸³ Þar sem Ólafur helgi var ákallaður í helgisíðahaldi á gangdögum má að líkindum þekkja hann á myndinni þótt geislabauginn vanti um höfuð hans. Mynd þessi líkist hvorki sögustöfum á blöðum Jónanna né myndum C-teiknara Teiknibókar, sem gæti hafa verið Bjarni Ívarsson. Hér skýtur því fjórði lýsandinn upp kollinum. Ekki er kunnugt um myndir annars staðar eftir hann.

Á aftari síðu blaðsins er skreyttur upphafsstafur, E, sem nær yfir tvær línur texta og nótna. Stafurinn er mjög máður en í smásjá sést að leggur hans hefur verið gullmálaður. Inn í belg hans er teiknað laufskrúð, rautt ofan við þverbandið en blátt neðan við. Svipaðir stafir eru í *Missale Scardense* og *Graduale Gufudalense* en sökum þess hve eyddur stafurinn er, er ekki hægt að þekkja á honum handbragð Jóns í Langeyjarnesi með vissu.

81 *Ordo*, 249–251; Liden, *Olav den hellige*, 392–393.

82 Attinger, „Sequences in Two Icelandic Massbooks,“ 173.

83 Liden, *Olav den hellige*, 33.

6.7 Tvö grallaráblöð, brot úr tíðagerðarbók og þremur andstefjabókum

Tvö blöð úr enn einu grallarabrotinu með hendi Jóns í Langeyjarnesi eru skráð sem AM Acc. 7, Hs 8. Blöðin voru tekin úr bandi Steph. 56 sem líklega var bundið inn á Íslandi. Á þeim eru þrettán nótnalínur. Lítill upphafsstafur, A, er á bl. 2v.⁸⁴

Tvö blöð úr tíðagerðarbók (*breviarium*) með hendi Jóns Þorlákssonar voru notuð í band utan um handritið Papp. 4to 27, í Konungsbókhöfðunni í Stokkhólmi. Bókina sem þau voru notuð til að binda inn átti séra Þorlákur Sigfússon í Glæsibæ í Eyjafirði árið 1679. Á svarthvítum ljósmyndum af blöðunum má sjá að á þeim eru upphafsstafir sem ná yfir 2 textalínur. Þeir eru að líkindum einlita án útlína.⁸⁵

Á fremri síðu á stöku blaði úr andstefjabókinni (*antiphonarium*), AM 241 b III þ fol. með hendi Jóns í Langeyjarnesi er stafurinn I í upphafi fyrsta svars (*responsum*) í Ólafstíðum, sem hefst á orðunum *In regali fastigio* (Í hinu konunglega háseti) (mynd 11).⁸⁶ Stafurinn nær yfir tólf línur leturs og nótna og gengur auk þess 50 mm niður á neðri spássíu. Gulur litur í stafleggnum hefur eyðst og dofnað. Grunnur stafsins er tvílitur, blár og grænn til skiptis aftan við hvern vafning. Um klofinn staflegginn fléttast sjö jafnstórir vafningar, dregnir með svörtum útlínum á skinngrunninn. Leggir vafninganna eru skreyttir rauðum æðum og enda í þrískiptum laufum skyggðum með rauðum lit eins og í stóra R-inu í *Missale Scardense* og telja má víst að Jón í Langeyjarnesi hafi lýst báða þessa upphafsstafi.

Brot úr tveimur andstefjabókum til viðbótar með hendi Jóns í Langeyjarnesi hafa varðveist. Í öðru, AM Acc. 7, Hs 40 eru tvö blöð með upphafsstöfum með einlitum stafleggjum og teiknuðu laufskróði.⁸⁷ Blöðin

84 *Katalog AM Accessoria*, xxiii og 22–23. Sjá einnig Codex J í *Sequences I* og II, xlv, ljósprent 324–327.

85 *Katalog öfver Kongl. Bibliotekets Fornisländska och Formorska Handskrifter*, útg. Vilhelm Gödel (Stockholm: Kungl. Boktryckriet P.S. Norstedt og Söner, 1897–1900), 297–299. *Liturgica I*, 56, 92–93 og II, ljósprent 62–65. Um þetta brot sjá einnig Áslaug Ommundsen og Gisela Attinger, „Icelandic Liturgical Books and how to Recognise Them,” *Scriptorium* 67 (2013): 309.

86 *Sequences I*, xlv–xlvii; *Liturgica I*, 61; *Antiphonarium Nidrosiensis Ecclesiae*, útg. Lilli Gjerløw. *Libri liturgici provinciae Nidrosiensis medii aevi 3* (Osloiae: Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institut. Den Retthistoriske Kommissjon, 1979), 259, 263.

87 Andersen, „Colligere fragmenta,” 17 og nmgr. 1; *Katalog AM Accessoria*, 48; Ommundsen og Attinger, „Icelandic Liturgical Books,” 309.

mælast 370x210 mm. Í Landsbókasafni Íslands, Lbs fragm 41, er blaðbútur úr andstefjabók.⁸⁸

6.8 Bænabók í British Library í Lundúnum

Þessi litla bænabók, BL Add. 4985 12mo, er 100x75 mm að stærð og minnst af varðveittum handritum með hendi Jóns í Langeyjarnesi.⁸⁹ Í bókinni eru 96 blöð, og á textanum er bókskrift (textualis formata). Allt efni bókarinnar er á latínu nema tvær íslenskar bænir, önnur til hins helga kross á bl. 85v–88v og hin til heilags Erasmusar bl. 88v–89v.⁹⁰ Efni bókarinnar er ekki sundurliðað í safnskrá. Meðal efnis hennar má nefna fyrirbænir dýrlinga (memoriae) á bl. 2v–13r, Mariusaltara (Psalterium beatae Marie), sem hefst á orðunum *Ave Porta Paradisi* (Heill sé hlið himnaríkis) á bl. 13v–31r,⁹¹ og Mariúbænina *O Intemerata* (Ó flekklausu) á bl. 31v–33v. Þessi bæn ásamt *Obsecro te* (Ég gráðið þig) var vinsælasta Mariúbænin í tíðabókum miðalda.⁹² Á bl. 33v–34v er bænin *Gaude virgo gratiosa* um fögnuði Mariu.⁹³ Ýmsir grallarasálmar (121, 122, 123, 124) eru

88 Ommundsen og Attinger, „Icelandic Liturgical Books,“ 309. Blaðið er komið úr bréfabók Eggerts Björnssonar (1632–1673). *Skrá um skimbrot*, 10.

89 Stefán Karlsson og Merete Geert Andersen vöktu bæði athygli á að bókinn væri með hendi Jóns Þorlákssonar. Um það sjá Stefán Karlsson, „Sex skriffingur,“ 37–40 og Andersen, „Colligere fragmenta,“ 17 og nmgr. 1. Sjá einnig eldri skrif um bókina: Jón Þorkelsson, „Íslandske håndskrifter i England og Skotland,“ *Arkiv för nordisk filologi* 8 (1892): 207–208; Jón Helgason, „Íslensk handrit i British Museum,“ *Ritgerðakorn og ræðustúfar* (Reykjavík: Félag íslenzkra stúdenta í Kaupmannahöfn, 1959), 11; Benedikt S. Benedikz, „Notes on Some Medieval Icelandic Manuscripts,“ *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester* 60 (1978): 290–291.

90 Svavar Sigmundsson, „Prayer Books 2. West Norse,“ *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*, ritstj. Phillip Pulsiano et al. Garland encyclopedias of the Middle Ages I (New York / London: Garland Publishing, Inc 1993), 515.

91 *Analecta Hymnica Medii Aevi* 35, útg. Clemens Blume og Guido M. Dreves (Leipzig: Frue's Verlag, 1900). [Ljósrit 1961, 189–199]. Aflátsheit er í klausu með hendi frá því um 1500 á neðri spássu á bl. 9r í Perg. 4to 26 í Konungsbókhöðinni í Stokkhólmi þar sem heitið er afláti fyrir að lesa Mariusaltara. *DI* 7, 669 og nmgr. 1. Í testamentisbréfi sínu á Skarði árið 1495 gefur Solveig Björnsdóttir konum ævilangt borð með því skilyrði að þær syngi daglega fyrir sál hennar og ættingja hennar, Faðir vor dag hvern og Mariusaltara á laugardagskvöld og fyrir Mariumessur allar. *DI* 7, 246; Guðrún Ása Grímsdóttir, *Vatnsfjörður í Ísafirði*, 186.

92 Roger S. Wieck, *Time Sanctified. The Book of Hours in the Medieval Art and Life* (New York: George Braziller Inc. & Walters Art Gallery, Baltimore, 1988), 94–96.

93 *Repertorium Hymnologicum. Catalogue des chants, hymnes, proses, séquences, tropes en usage dans l'église latine depuis les origines jusqu'à nos jours* 3, útg. Ulysse Chevalier (Louvain/Bruxelles: Polleunis & Ceuterick, 1904), nr. 27196.

á bl. 34v–37v, Mariúbænin *Ave Maris Stella* á bl. 38r–38v og lofsöngur Maríu, *Magnificat* á bl. 38v–39v. Iðrunarsálmarnir (6, 31, 37, 50, 101, 129, 142) standa á bl. 61v–72r og fylgir þeim bænaákall, litanía, á bl. 72r–80v. Heilagsandatiðir finnast á bl. 80r–82v og Krosstiðir, með óréttu eignaðar Jóhannesi páfa XXII, á bl. 82v–85v.⁹⁴ Bænirnar *Anima Christi* og *O Bone Jesu* eru á bl. 85r–85v. Bænir til einstakra dýrlinga eru aftast í bókinni, þar á meðal Kristófórus bænin *Tu Iesus es testis* (Þú, Jesú ert vitni) á bl. 95r–96v.⁹⁵ Niðurlag 4. erindis bænarinnar vantar og ljóst að blað eða blöð hafa týnst aftast úr bænabókinni.

Við bænaupphaf og kaflaskil innan bæna ná stafir yfir þrjár til fimm línur. Litaðir stafleggir eru án útlína með teiknuðu laufskróði að innan og utan. Í einstaka stöfum ganga teinungar út á spássíu.⁹⁶ Litlir upphafsstafir ná yfir tvær línur. Þeir eru ýmist með eða án laufskróðs og sprotar ganga frá þeim út á spássíur. Eftir svarthvítum ljósmyndum að dæma er handbragð Jóns í Langeyjarnesi á upphafsstöfum bókarinnar.

Á síðmiðöldum komst í tísku að heldra fólk ætti fagurlega lýstar tíða- og/eða bænabækur.⁹⁷ Þær voru notaðar við bænahald leikmanna og töldust ekki til helgisíðabóka. Ríkulega myndskreyttar tíðabækur hafa ekki varðveist hér á landi en tíðabók kemur fyrir í virðingargerð á eignum.⁹⁸ Efnislega er litla bænabókin skyld erlendum tíðabókum. Hún ber þess vitni að hér sem annars staðar í Evrópu hefur heldra fólk viljað eignast sálma og bænir til að geta fylgst með messu og tíðum og hafa jafnframt tiltækt andaktarefni fyrir bænahald í einrúmi.

94 *Liturgica* I, 216 og nmgr. 216. Um þessar tíðir sjá Wieck, *Time Sanctified*, 89–93.

95 *Analecta Hymnica Medii Aevi*, 33. b., 67.

96 Þeir eru á eftirfarandi blöðum: A á 13v, A á 20r, A á 26r, V á 45r, A á 57v, D á 61v og A á 80v og andlit í stafleggjum á 47r og 53r.

97 Eina myndskreytta bænabókin frá árunum 1525–1550 er í Háskólasafninu í Uppsölum (Uppsala. Universitetsbibliotek, R. 719). Um hana sjá Svavar Sigmundsson, „Handritið Uppsala R: 719,“ *Opuscula Septentrionalia. Festskrift til Ole Widding 10. 10. 1977*, ritstj. Bent Chr. Jacobsen et al. (Kaupmannhöfn: Reitzel, 1997), 207–220. Um Erasmusbænina sjá Svavar Sigmundsson, „Ermolaus og Erasmus i et islandsk håndskrift,“ *Iconographisk post* 4 (1979): 15–21.

98 Í virðingargerð á eignum Vigfúsar Erlendssonar árið 1521 er tíðabók á meðal bóka sem skipt er á milli barna hans. *DI* 8, 802, 810.

6.9 *Tvær Jónsbækur*

Þá fannst handbragð Jóns í Langeyjarnesi á skreyttum upphafsstöfum í litlu Jónsbókarhandriti, AM 39 8vo (hér eftir AM 39), sem er frá því um 1470.⁹⁹ Stefán Karlsson taldi að Jón í Langeyjarnesi hefði skrifað handritið. Bókin er rituð með léttiskrift af eldri gerð (*cursiva antiqua*) og er skriftin ekki jafnsett og á helgisíðabókum með hendi Jóns sem eru með bókskrift (*textualis formata*).¹⁰⁰ AM 39 er eftirrit af Jónsbókinni AM 344 fol., sem var að líkindum skrifuð í Skagafirði á árunum 1375–1400.¹⁰¹ Um 1500 hefur handritið verið komið vestur á Barðaströnd. Þangað hefur það hugsanlega borist skömmu eftir 1450 með Ingvaldi Helgadóttur, lögmanns á Ökrum Guðnasonar, sem var kona Þorleifs Björnssonar hirðstjóra á Reykhólum (d. um 1486).¹⁰² Jón í Langeyjarnesi hefur því getað gert eftirrit af þessari lögbók á síðari hluta 15. aldar.

Í AM 39 eru 162 blöð sem mælast um 125x95 mm.¹⁰³ Skorið hefur verið af síðum bókarinnar þegar hún var endurbundin. Á efri spássíu er skorið svo nærri textanum að á stöku blaði hafa upphafsstafir og leturlínur skerst. Í upphafi lagabálka og við kaflaskil eru 16 skreyttir upphafsstafir sem ná frá fjórum og upp í sjö línur. Sex eru púlsstafir, flestir mjög eyddir.¹⁰⁴ Stafir með einlitum staflegg án útlína og teiknuðu laufskrúði að innanverðu og utan eru tíu talsins (mynd 12).¹⁰⁵ Litlir stafir, einlita án útlína og laufskrúðs, ná yfir tvær leturlínur. Form einstakra stafa í tveimur útgáfum er eins út alla bókina. Í stöfunum skiptast á ljósrauðir, rauðir, bláir og grænir litir.

Handbragð Jóns í Langeyjarnesi þekktist sömuleiðis á upphafsstöfum í

99 *Jónsbók*, xlii.

100 Ég þakka Stefáni Karlssyni fyrir að gefa munnlega umsögn um rithönd í AM 39 8vo um 1990.

101 *Katalog AM* 2, 351–352; *Jónsbók*, xlii. Um þetta handrit sjá einnig Már Jónsson, „Um handrit sem Árni Magnússon eignaðist ungur,“ í *Góssið hans Árna. Minningar heimsins í íslenskum handritum*, ritstj. Jóhanna Katrín Friðriksdóttir (Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2014), 134–138.

102 *A Saga of St Peter the Apostle: Perg. 4:o nr 19 in the Royal Library, Stockholm*, útg. Peter Foote. *Early Icelandic Manuscripts in Facsimile* 19 (Kaupmannahöfn: Rosenkilde and Bagger, 1990), 43–44; Guðrún Ása Grímsdóttir, *Vatnsfjörður í Ísafirði*, 176–178; Jón Guðmundsson, *Tiðfordrif*, 82–83 (væntanleg).

103 *AM Katalog* 2, 351–352.

104 Þeir eru á eftirfarandi blöðum: F á 2v, Þ á 8v, Þ á 15v, H (skert) á 43v, H á 49v og A á 129r.

105 Þeir eru á eftirfarandi blöðum: M á 1r, F á 31r, S á 34v, E á 54v, H á 83r, Þ á 89v, S á 100r og Þ á 110v, E á 119r, S á 153r.

lögbókinni AM 151 4to (hér eftir AM 151) sem talin er frá um 1450.¹⁰⁶ Jón hefur skrifað kaflafyrirsagnir bókarinnar.¹⁰⁷ Megintextinn er með annarri hendi og léttiskrift af eldri gerð. Á bl. 1v hefur skrifari megintextans ritað alþekkta skrifarabæn á latínu: *Assit principio Sancta Maria meo* (Heilög María hjálpi upphafi mínu). Hún er kunn annars staðar í íslenskum miðaldahandritum.¹⁰⁸

Í AM 151 eru 140 blöð sem mælast að utanverðu um 161x123 mm. Í því eru þrettán stórir upphafsstafir í upphafi lagabálka. Þeir ná yfir þrjár til sjö línur og eru litir í þeim víða máðir. Tveir eru myndstafir og ná yfir fjórar til fimm línur. Í H-i við upphaf rekabálks á bl. 78r er dýr með aftursveigt höfuð sem rekur út úr sér tunguna á skástrikuðum, rauðum grunni. Í Þ-i við byrjun þjófabálks á bl. 94r er mynd af manni, líklega þjófi, sem snýr til vinstri og heldur báðum höndum um langan staf. Hann er skegglaus, klæddur stuttum kyrtli og í ökklaháum skóm á skástrikuðum, rauðum grunni (mynd 13). Þrír púlstafir ná yfir fjórar til sjö línur.¹⁰⁹ Átta upphafsstafir með einlitum stafleggjum með teiknuðu laufskróði ná yfir þrjár til fimm textalínur. Litlir stafir ná yfir tvær línur. Form þeirra og litir eru eins og í AM 39 að því frátöldu að sumir eru skreyttir smá laufskróði. Stafirnir eru eins út alla bókina nema N-ið sem finnst í þremur útgáfum og Þ-ið í tveimur. Innan í fimm stöfum, á bl. 46v, 69v, 86v, 102v og 103r, eru andlit. Við langfesta stafina, jafnt stóra sem smáa, hefur skrifarinn merkt leiðbeinandi stafi á spássíu fyrir lýsandann. Í tveimur tilvikum hefur rangur stafur verið fylltur í eyðurnar: á bl. 18r er e í staðinn fyrir n (nu) og á bl. 115v er o í staðinn fyrir a (avlmosu).

Litlar skinnræmur hafa verið festar við neðri spássíu á tíu blöðum við upphaf bálka. Leifar af ræmu eru á bl. 11 við upphaf mannhelgi. Göt eftir ræmurnar eru í bókfellinu á bl. 27, 40, 47, 51, 78, 84, 94, 101 og 108. Þær hafa staðið út úr bókinni til að auðvelt væri að fletta upp á bálkum. Jónsbækurnar tvær eru lýsandi dæmi um þá breytingu sem verður á útliti lögbóka á 15. öld þegar smáum og kubbslegum lögbókarhandritum fjölgar

106 *Katalog AM 1*, 433–434; *Jónsbók*, xlv.

107 Þetta byggir á athugun Stefáns Karlssonar og munnlegri umsögn.

108 Um skrifarabænir í íslenskum miðaldahandritum sjá Stefán Karlsson, „Skrivarverser: Island,“ *Kulturbistorisk Leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid* (Reykjavík: Bókaverzlun Ísafoldar, 1970) 15: 692–693.

109 Púlstafirnir eru á eftirfarandi blöðum: F á 4r, F á 27v, H á 40v. Stafir með einlitum leggjum eru M á 2v, I á 10r, Þ á 11v, H á 47r, E á 51v, Þ á 84r, S á 101v og A á 108v.

mjög en talið er að þessi stærðarþróun sé tilkomin vegna þess að smekkur manna hafði breyst.¹¹⁰

7. Lýsingar á blöðum með hendi Jóns á Hóli

Fjórar bækur og bókarbrot hafa fundist með rithönd Jóns á Hóli. Fyrir utan miðhluta *Missale Scardense* (bl. 15v–41r10) sem hann skrifaði ásamt bróður sínum Jóni í Langeyjarnesi er rithönd Jóns á Hóli á grallarabrotinu AM Acc. 7, Hs 3, 13 bl. Sömuleiðis á stöku blaði á andstefjabókinni AM Acc. 7, Hs 36. Loks hefur hann skrifað kaflafyrirsagnir í Skálholtsbók eldri AM 351 fol. og lýst bókina, sbr. *töflu 1*.

7.1 Grallarabrot

Þrettán blöð eru varðveitt úr grallara, AM Acc. 7, Hs 3, sem er skrifaður á þriðja fjórðungi 15. aldar að líkindum fyrir 1472. Blöðin mælast um 390x280 og á þeim eru þrettán nótnalínur.¹¹¹ Í brotinu er einn sögustafur sem nær yfir sex línur nótna og texta og tveir meðalstórir stafir sem ná yfir fjórar línur. Í E-inu á bl. 1r er teiknað laufskróð. B-ið á bl. 12r er púslstafur, tvílitur stafleggurinn dökkblár og vínrauður. Litlir stafir ná yfir tvær línur og eru ýmist einfaldir eða með teiknuðu laufskróði. Litir eru hinir sömu og í stöfum í öðrum bókum bræðranna nema sinnepsguli litur H-sins á bl. 6v og vínrauður stafleggur E-sins á bl. 13r. Fáeinir stafir eru lýstir upp skærgulum línunum sem dregnar eru ofan á teiknað laufskróðið.

Á bl. 4r við upphaf inngöngusálms á komudegi vitringanna 6. janúar, sem hefst á orðunum *Ecce advenit dominator* (Sjá herrann kemur), er mynd af tilbeiðslu vitringanna í upphafsstafrum E (mynd 14).¹¹² Stafurinn er skertur vinstra megin. Ljós leggur hans sker sig úr bláum grunni og er talsvert mágur. Í stað þess að vitringarnir séu framan við sæti Maríu með barnið, eins og venja er á tilbeiðslumyndum, hefur þeim verið stillt upp

110 Um stærðarþróun íslenskra handrita sjá Guðvarður Már Gunnlaugsson, „Brot íslenskra handrita,“ í *Handritasýrpa. Rit til heiðurs Sigurgeiri Steingrímssyni sjötugum 2. október 2013*, ritstj. Rósa Þorsteinsdóttir. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. Rit 88 (Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2014), 132–133.

111 Jón Helgason benti fyrstur manna á að hönd samverkamanns Jóns Þorlákssonar væri einnig á grallarabrotinu AM Acc. 7, Hs 3; *Sequences I og II*, xlv og ljósprent 260–278. Andersen, „Colligere fragmenta,“ 10–11, nmgr. 33.

112 *Sequences I og II*, xlv og ljósprent 201.

á nokkuð óvanalegan hátt til að þeir rúmist í upphafsstaf með klofnu þverbandi. Efst situr María í sæti sem séð er skáhallt ofan á og hvílir fæt-urna á neðra þverbandi stafsins. Sætið er grátt og gult og skyggt með hvítu. María er berhöfðuð með brúnt hár, blá augu og rauðar varir. Um höfuðið hefur hún rauðleitan geislabaug en gulur kyrtill hennar er skyggður með hvítum lit. Rauð skikkjan er með ljósu fódri og skyggð með dekkri rauðum lit. María hefur svarta skó á fótum. Á vinstra hné hennar situr Jesúbarnið og tekur blessandi á móti vitringunum. Sveinninn er í grænum kyrtli sem skyggður er með dekkri grænum lit. Um höfuðið hefur hann grænan, gulbryddaðan geislabaug sem ekki er krossmerktur eins og venja er. Melchior, elsti vitringurinn, krýpur á kné neðan við sæti Maríu og réttir lokaðan bikar upp til Jesúbarnsins. Hann er klæddur grænum kyrtli með rautt belti og í rauðum skóm. Melchior hefur tekið ofan kórónuna sem þó er ekki sjáanleg á myndinni. Sinn hvorum megin við Maríu og Jesúbarnið standa hinir vitringarnir tveir, Balthasar og Kaspar og halda á ljósum bikurum með loki. Þeir eru með rauðar kórónur, íklæddir grænum kyrtlum og rauðum skikkjum. Á fótum hafa þeir dökka skó sem opnir eru yfir ristina. Ekki er greinilegur aldursmunur á vitringunum, eins og vant er á tilbeiðslumyndum, þar eð báðir eru skeggjaðir. Sá til vinstri lyftir hendi og bendir með vísifingri upp á við, að líkindum á stjörnunna sem sést þó ekki á myndinni. Geislabaugur og skikkja Maríu ásamt kórónum vitringanna hverfa að hluta til á bak við staflegginn. Höfuð Maríu er framan við legginn en fætur hennar og skikkjufaldur koma út á milli klofins þverbandsins. Með því að staðsetja myndhluta ýmist aftan eða framan við staflegginn tengist myndstafurinn textasiðunni en færast einnig fram á við nær áhorfandanum.

7.2 *Stakt blað úr andstefjabók*

Hönd Jóns á Hóli hefur einnig fundist á stöku blaði úr andstefjabók, AM Acc. 7, Hs 36. Blaðið mælist um 275x205 og í því eru tíu nótnalínur.¹¹³ Efst á aftari síðu staka blaðsins er skrautstafurinn P við upphaf fyrsta andstefs

113 Erlendir fræðimenn hafa vísað til hans sem 'fellow scribe of Jón Þorláksson.' Ommundsen og Attinger, „Icelandic Liturgical Books,” 293–317. Í riti sínu um andstefjabækur í erkibiskupsdæmi Niðaróss sagði Lilli Gjerløw blaðið íslenskt og ritað af mjög vönduðum skrifara á 15. öld. *Antiphonarium Nidrosiensis* (ms 5), 258, mynd 78. Merete Geert Andersen taldi blaðið einnig íslenskt að uppruna og frá þriðja fjórðungi 15. aldar. *Katalog AM Accessoria*, 45.

(antiphona) við aftansöng (completorium, sjötta tíð) á boðunardegi Maríu 25. mars. Það hefst með orðunum *Prophete predicaverunt* (Spámenn boðuðu) (mynd 15).¹¹⁴ Stafurinn gengur upp eftir miðri síðunni og nær yfir tíu línur leturs og nótna. Gulur leggurinn gengur út fyrir grunninn.¹¹⁵ Grænn litur í grunni stafsins, sem er lagður þunnt á skinnið, er afmarkaður með rauðri línu. Guli liturinn er eyddur en líkist gula litnum í E-inu í grallarabroti Jóns á Hóli og hefur sprungið á sama hátt. Um legginn utanverðan og inn í belg hans fléttast vafningar. Þeir eru dregnir með svörtum útlinum á skinngrunninn og enda í þrískiptum blöðum skyggðum með rauðum lit. Blöðkur neðst og efst á klofnum leggnum eru einnig skyggðar með rauðum lit. Þær eru sömu gerðar og í stórum upphafsstaf, F-i á bl. 2r í Skálholtsbók eldri (AM 351 fol.). Form blaðanna, sem eru ólituð, er einnig líkt. Laufin eru dregin beint á skinngrunninn og skyggð með rauðum æðum á sama hátt. Eins og sýnt verður fram á hér að aftan lýsti Jón á Hóli upphafsstafi í Skálholtsbók eldri og skrifaði kaflafyrirsagnir. Þessi líku smáatriði renna frekari stoðum undir að Jón hafi skrifað og lýst staka blaðið úr andstefjabókinni.

7.3 Skálholtsbók eldri AM 351 fol. Kaflafyrirsagnir og upphafsstafir

Lengi var talið að Skálholtsbók eldri væri skrifuð á síðari hluta 14. aldar. Stefán Karlsson sýndi fram á að handritið væri að öllum líkindum skrifað af séra Steinmóði Þorsteinssyni presti á Grenjaðarstað og ráðsmanni og officialis á Hólum undir og um 1400.¹¹⁶ Handritið er því yngra en áður hefur verið talið. Eftir að greinarhöfundur vakti athygli Stefáns á því að lýsingar Skálholtsbókar væru gerðar á seinni hluta 15. aldar athugaði hann

114 *Antiphonarium Nidrosiensis*, 258.

115 Merete Geert Andersen taldi líklegt að stafurinn hafi verið gulllagður. *Katalog AM Accessoria*, 45. Athugun í smásjá sýnir að svo er ekki heldur er um gulan lit að ræða.

116 Stefán Karlsson, „Hauksnautur. Uppruni og ferill lögbókar,“ í *Sólvorfasumbl saman borið handa Þorleifi Haukssyni fimmtugum 21. desember 1991*, ritstj. Gísli Sigurðsson et al. (Reykjavík: Menningar- og minningarsjóður Mette Magnussen, 1992), 62–66; Stefán Karlsson, „Skinnræmur úr Skálholtsbók (AM 351 fol.),“ *Gripla* 3 (1979): 124–127; Stefán Karlsson, „Af Skálholtsvist Skálholtsbókar yngri,“ *Gripla* 5 (1982): 197–200. Jana K. Schulman nefnir ekki fyrstnefndu grein Stefáns, þar sem hann sýnir fram á að handritið er frá því undir og um 1400, heldur fylgir eldri tímasetningu þess til u.þ.b. 1360. *Jónsbók the Laws of Later Iceland. The Icelandic Text According to MS AM 351 fol. Skálholtsbók eldri*, útg. og þýð. Jana K. Schulman, Bibliotheca Germanica Series Nova 4, (Saarbrücken: AQ Verlag, 2010), xx.

skriftina á rauðum kaflafyrirsögnum í Skálholtsbók og komst að þeirri niðurstöðu að á þeim væri rithönd Jóns á Hóli. Skálholtsbók eldri hefur því bersýnilega verið lýst á 15. öld, nokkrum áratugum eftir að hún var skrifuð. Nærtækast er að ætla að Jón hafi sjálfur lýst upphafsstafina í Skálholtsbók eldri þegar hann skrifaði kaflafyrirsagnirnar.¹¹⁷ Nokkrir viðvaningslegir upphafsstafir eru á bl. 10v, 11r, 15r, 34v, 35r og 46v í Skálholtsbók eldri. Þeir hafa greinilega verið til staðar þegar Jón á Hóli hófst handa við að lýsa handritið í heild sinni eins og sjá má á bl. 15r þar sem stafur Jóns gengur yfir stafinn sem fyrir var. Þetta er frekari staðfesting á því að bókin hefur verið lýst nokkuð löngu eftir að hún var rituð.

Skálholtsbók eldri er þokkalega varðveitt og upphafsstafir hennar gefa betri mynd af lýsingum Jóns á Hóli en máðir upphafsstafir hans í handritabrotunum. Í handritinu eru 133 blöð sem mælast um 280x198 mm, textinn er tvíðálka. Eini sögustafur handritsins, F á bl. 2r, gengur upp eftir ytri spássíu og nær yfir níu leturlínur. Honum verða gerð nánari skil hér á eftir. Tólf púlsstafir eru í handritinu, níu við upphaf bálla Jónsbókarinnar og þrír í upphafi Kristinn réttar, Kristinn réttar hins forna og biskupastatúta.¹¹⁸ Þeir ná yfir fimm til sjö textalínur. Út frá sumum stafleggjunum gengur þróttmikið laufskróð yfir hálfar eða heilar síður á ytri spássíu og milli dálka. Litasamsetningarnar í púlsstöfunum eru: dökkgult og bláleitt, dökkrautt og blátt, rautt og dökkgult, dökkrautt og ljósrautt, grænt og blátt. Inn í og utan með stöfunum er teiknað laufskróð í öðrum lit með finlegum margskiptum blöðum og blómknúppum og línuspili sem endar í lykkju. Tveir upphafsstafir, S-ið á bl. 58r í upphafi farmannalaga og Þ-ið á bl. 72v í kristindómsbálki eru öðruvísi. S-ið nær yfir sjö textalínur, einlitur stafleggurinn er skreyttur gulum rósum eða blöðkum og laufskróði. Þ-ið nær yfir fimm línur, rauður einlitur stafleggur og laufskróð í belg og meðfram staflegg.

Smærri upphafsstafir við kaflaskipti eru með einlitum leggjum án útlína sem ná yfir tvær til fjórar línur. Í þeim skiptast á ljósrauðir, dökkrauðir, bláir og dökkbláir, grænir og dökkgrænir litir ásamt sinnepsgulum lit.

117 Dæmi um að rauðritari og lýsandi séu einn og sami maður er í Helgastaðabók. Stefán Karlsson, „Uppruni og ferill Helgastaðabókar,“ í *Helgastaðabók. Nikulás saga. Perg. 4to nr. 16 Konungsbókhöfðu í Stokkhólmi*, ritstj. Jónas Kristjánsson (Reykjavík: Lögberg, 1982), 52 og nmgr. 12.

118 Umræddir stafir eru á eftirfarandi blöðum: Þ á 5r, Þ á 6v, F á 15v, H á 22v, H á 26v, E á 29r, H á 44v, Þ á 48r, Þ á 53v, A á 74r, Þ á 96v og P á 110v.

Laufskróðið innan í og utan með stafleggjunum er dregið með ljósgrænu, bláu, rauðu og dökkrauðu bleki sem jafnan er í öðrum lit en sjálfur stafleggurinn. Sums staðar eru einföld blöð inni í belg stafleggjanna, annars staðar eru þau tvö- eða margföld og leggjast þá og vefjast saman á ýmsan hátt. Sums staðar er grunnur stafanna skástrikaður og lauf fínlega skyggð með lit. Andlit eru í fjórum af smærri upphafsstöfunum á bl. 11v, 14r, 59r og 81v.

Í myndstafnum F á bl. 2r í Skálholtsbók eldri er mynd af Ólafi konungi helga Haraldssyni og heilögum Þorláki biskupi Þórhallssyni við upphaf þingfararþálks, sem hefst á orðunum *Friður og blessan* (mynd 16).¹¹⁹ Sterkgulur leggur F-sins er skýrt mótaður og sker sig úr bláum bakgrunni. Þar sem hann klofnar á neðri spássíu eru þrískipt smálauf og litlir laufvafningar. Út frá leggnum að ofanverðu ganga tvö margskipt lauf. Sprungur eru í gula litnum á leggnum og á fáeinum stöðum hefur hann dottið af þannig að ljós undirliturinn sést. Rauðgular blöðkur eru neðst á leggnum og í tveimur hornum hans að ofanverðu. Skáleggur klofnar niður úr efri staflegg F-sins. Á enda klofins þverbands er stóreygt, dökkrautt ljónshöfuð með makka, sperrt eyru og tennt gapandi gin.

Vinstra megin í stafnum situr Ólafur helgi Noregskonungur í gulbrúnu háseti sem séð er skáhallt ofan á og hvílir fætur á efra þverbandi F-sins. Konungur er með rauðgula kórónu og grænleitan, gulbryddaðan geislabaug. Yst fata ber hann rauðan, hvítfóðraðan konungsmöttul sem tekinn er saman á brjóstinu með gulri nál. Innan undir er hann í grænum kyrtli og ennfremur í svörtum skóm. Ljósir hanskarnir á höndum hans voru hluti af konungsskrúðanum. Yfir hægri öxl sér reiðir hann helgitákn sitt öxina Hel, langskefta bardagaöxi. Axarskaftið er gult en blaðið rautt með gulri rönd. Konungur leggur fingur vinstri handar yfir þykka bók sem stendur á hné hans.¹²⁰ Hún er í gulum, skinnklæddum bókarspjöldum með rauðum

119 Matthías Þórðarson benti réttilega á að biskupsmyndin sýndi heilagan Þorlák. Matthías Þórðarson, „Íslands middelalderkunst,“ *Nordisk Kultur. Kunst* 27 (1931), 342. Það kemur fram í bæn við upphaf þingfararþálks þar sem lögbingsmenn biðja sér blessunar Krists, árnaðarorða heilagrar Mariu guðsmóður, Ólafs konungs helga, heilags Þorláks biskups og allra heilagra, *Jónsbók*, 5. *Jónsbók: Lögbók Íslendinga*, 81. Um þetta sjá *Skálholtsbók eldri, Jónsbók etc. AM 351 fol.*, útg. Chr. Westergård-Nielsen. *Early Icelandic Manuscripts in Facsimile* 9 (Copenhagen: Rosenkilde and Bagger, 1971), 30–31.

120 Um þessa merkingu bókarinnar á myndum af Ólafi helga sjá hér að framan og Lidén, *Olav den hellige*, 212.

spenslum.¹²¹ Á kili bókarinnar mótar fyrir uppistöðuhryggjum bandsins. Þorlákur helgi stendur uppréttur í biskupsskrúða aftan við sæti Ólafs helga. Biskupinn er skegglaus og hefur grænleitan geislabaug með gulri bryddingu um höfuðið. Hann blessar með hægri hendi en heldur með vinstri hendi um bagal með gulu skafti, grænum hnúð og krók sem endar í uppundnu laufblaði. Biskup ber hátt, hvítt mítur, bryddað og skreytt rauðum borða. Hann er með höfuðlín, klæddur hvítum messuserk með tíglóttu hlaði að framan. Ofan við það sést stóluendi með grænu kögri. Utan yfir er biskup í grænni, rauðfóðraðri dalmatiku með klauf og yst fata í rauðum hökli með gulu fóðri. Á höndum hefur hann biskupsglófa og hvítt handlín á vinstra úlnlið. Hásæti Ólafs helga og geislabaugar dýrlinganna hverfa að hluta á bak við þverbönd F-sins. Axarblaðið og krókur bagalsins eru hins vegar framan við staflegginn. Þannig verður til örlítil tilfinning fyrir rými innan og utan við staflegginn. Ermi á hökli biskups fer örlítið út fyrir bakgrunninn og vinstri fótur hans gengur ásamt ljónshöfðinu niður úr myndstafnum og tengja myndina textasiðunni.

Jón á Hóli hefur lýst upphafsstafina, F á bl. 2r í Skálholtsbók eldri og E á bl. 4r í grallarabrotinu AM Acc. 7, Hs 3. Báðir stafirnir eru skýrt mótaðir og með klofnu þverbandi. Séð er skáhallt ofan á sæti Maríu á grallaramyndinni og Ólafs helga í Skálholtsbók eldri. Andlitsdrættir eru svipaðir. Bera má saman egglega og niðurmjótt andlit Melchioris í grallaramyndinni og andlit Ólafs helga í Skálholtsbók eldri (sjá myndir 12 og 14). Í hnöttóttum augunum eru bláir augasteinar og augnakrókar sveigjast upp á við til hliðanna. Einföld lína afmarkar hálfsgin augnalok en augabrúnir eru háar og hvelfdar. Nefið er óvanalega teiknað. Smákrókur myndar nasavænginn sem snýr fram en síðan eru nefið og augabrúnin sem snýr fram dregin með sömu óbrotnu línunni. Skeggið hringast í smálökk neðan við hökuna. Sömu eða svipaðir meginlitir eru í báðum stöfunum og eru þeir lagðir á með sama

121 Bækur hafa verið klæddar skinni hér á miðöldum. Í minnisgrein aftan við handrit frá 14. öld, AM 671 4to, stendur að Snorri Andrésson hafi bundið bókina og skartað rauðu skinni. Snorri er eini nafngreindi bókbindarinn sem vitað er um. Jón Helgason, *Handritaspjall* (Reykjavík: Mál og menning, 1958), 26; Ólafur Halldórsson, „Skrifaðar bækur,“ í *Íslensk þjóðmenning* 6 (Reykjavík: Bókaútgáfan Þjóðsaga, 1989), 81. Í máldaga kirkjunnar í Eyðölum frá árinu 1382 kemur fram að hún á fimm bækur í hvítum skinnnum. *DI* 3, 360. Um skinnklæddar bækur hér á miðöldum sjá Guðbrandur Jónsson, „Íslensk bókasöfn fyrir siðabyltinguna,“ *Árbók Landsbókasafns Íslands 1946–1947* (1948), 3–4: 70. Erlendis voru bækur klæddar sútuðu skinni sem stundum var litað. Um þetta sjá De Hamel, *Scribes and Illuminators*, 67.

hætti. Sterkgulur litur stafleggjanna sker sig úr bláum bakgrunni. Í grænum kyrtlunum eru klæðafellingar skyggðar með dökkgrænum eða svörtum lit. Rauðar skikkjurnar eru skyggðar með dökkrauðum lit. Þá eru grænir, gulbryddaðir geislabaugar Jesúbarnsins í grallaramyndinni og dýrlinganna í F-inu í Skálholtsbók eldri litaðir á sama hátt. Sem dæmi um sama handbragð í litlu upphafsstöfum má taka D-ið á bl. 6v í grallarabrotinu AM Acc. 7, Hs 3 (mynd 17) og H-ið á bl. 105v í Skálholtsbók eldri (mynd 18) þar sem laufin eru dregin á sama hátt.

Stefán Karlsson leiddi líkum að því að Haukur bóndi Einarsson hafi fært Skálholtsdómkirkju Skálholtsbók eldri að gjöf á síðari hluta 15. aldar en Einar, faðir Hauks, var prestur og ráðsmaður í Skálholti (d. 1430). Haukur átti jarðir fyrir vestan sem hann seldi Birni Þorleifssyni 1461.¹²² Í reikningum Skálholtsstaðar frá miðri 16. öld er tvisvar sinnum nefnd bókin 'Hauksnautur' og varla nokkur vafi að þar er átt við Skálholtsbók eldri.¹²³ Ekki hefur komist í verk að lýsa handritið þegar Steinmóður lauk við að skrifa það um aldamótin 1400. Nærtækast er að ætla að Haukur Einarsson hafi látið lýsa þessa fögru Jónsbók, áður en hún var gefin Skálholtskirkju. Einnig kemur til greina að Skálholtsbúar hafi látið lýsa bókina eftir að þeir fengu hana að gjöf einhvern tíma á síðari hluta 15. aldar. En hvort heldur það var gefandi eða þiggjandi Skálholtsbókar eldri sem lét lýsa hana er ljóst að Jón á Hóli var fenginn til verksins.

8. Samanburður á upphafsstöfum Jónanna

Munur er bæði á formgerð og laufvafningum í sögu- og skrautstöfum í bókum bræðranna. Mjúkar, bogadregnar útlínur og þéttir vafningar með smáum laufblöðum einkenna stafleggi í upphafsstöfum Jóns í Langeyjarnesi (sjá myndir 4 og 11). Skýrt mótaðir stafleggir með beinum línunum ásamt vafningum með allstórum laufblöðum eru í upphafsstaf Jóns á Hóli (sjá mynd 15). Form og drættir í andlitum eru einnig sitt með hvoru móti. Andlit Ólafs helga í F-inu í Skálholtsbók eldri (sjá mynd 16) er svipmikið. Augun eru stór og uppsveigð með skýrt afmörkuðum augnalokum. Háar augabrýr eru hvelðar. Nefið er stórt og dregið með línu sem rofnar að

122 Um það sjá *DI* 5, 241–242; Stefán Karlsson, „Hauksnautur“, 63.

123 Stefán Karlsson, „Hauksnautur“, 62–66; Stefán Karlsson, „Skinnræmur úr Skálholtsbók“, 124–127; Stefán Karlsson, „Af Skálholtsvíst Skálholtsbókar“, 197–200.

neðanverðu. Munnurinn er stórt strik sem breikkar í miðjunni og skeggið hringast í lokk undir hökunni. Andlit Ólafs helga á staka grallarablaðinu Þjms 3411 er mun svipminna (sjá mynd 8). Neðri lína augnanna er bein og þau sveigjast ekki upp á við. Fíngert nefið er dregið með samfelldri línu, munnurinn með tveimur strikum og skeggið leggst slétt yfir hökuna. Klæðafellingar í skikkjum Ólafs helga eru ennfremur frábrugðnar. Skikkjan í grallaramyndinni leggst yfir hægra hné, myndar smáfellingar milli hnjóanna og lyftist upp á vinstra hné þar sem kyrtilfaldurinn breiðir úr sér. Skikkja Ólafs helga í F-inu í Skálholtsbók eldri liggur jafnt yfir bæði hné og neðan við sést í kyrtilfaldinn. Þá eru klæðalitir öðruvísi og þeir eru ekki lagðir á með sama hætti. Loks eru kórónur og axarblöð frábrugðin á myndunum.

Þegar leitast er við að þekkja mismunandi handbragð á meðalstórum upphafsstöfum reynist torvelt að greina sundur hendur bræðranna í fljótu bragði. Þeir virðast beinlínis hafa lagt sig fram um að gefa bókum sínum heillegan svip með því að notast við sömu upphafsstafagerð. Þetta á jafnt við um púslstafi, meðalstóra upphafsstafi með einlitum stafleggjum og laufskrúði og smærri upphafsstafi. Hér skulu tekin nokkur dæmi.

Form E-sins á bl. 6r í *Missale Scardense* (sjá mynd 5) er eins og E-sins á bl. 29r í Skálholtsbók eldri (mynd 19). Munstur í staflegg er svipað nema í þverbandinu þar sem er sams konar munstur og í legg Þ-sins á bl. 6v í Skálholtsbók eldri.¹²⁴ Fíngert laufskrúðið utan með stöfunum er einnig líkt. Litir í meðalstóru stöfunum eru hinir sömu: ljósrautt, dökkrautt, vínrautt, blátt og dökkblátt, skærgult og sinnepsgult, dökkgrænt og jarðgrænn litur sem lagður er þunnt á, hugsanlega með sköfu. Þá eru nokkrir stafleggir í *Missale Scardense* og *Graduale Gufudalense* gullmálaðir. Þeir finnast ekki á blöðum sem Jón á Hóli skrifaði.

Litlir upphafsstafir, einlita án útlínu sem ná yfir tvær til fjórar línur, eru einnig líkir. Taka má tvö dæmi, S á bl. 101v í AM 151 4to (mynd 20) og sama staf á bl. 14v í Skálholtsbók eldri (mynd 21).¹²⁵ Hver stafur er til í tveimur mismunandi gerðum og engu líkara en að þeir séu teknir upp úr sjónabók eða forskriftarblaði. Í enskri sjónabók frá 15. öld (Cambridge, Magdalene College, MS 2981) er stafróf með tveimur formgerðum af sama

¹²⁴ Sjá *Skálholtsbók eldri*.

¹²⁵ Taka má fleiri dæmi. H á bl. 47r í AM 151 er af sömu gerð og H á bl. 30v í Skálholtsbók eldri. E í AM 151, bl. 51v er eins og E í Skálholtsbók eldri, AM 351 fol., bl. 32r.

staf. Skrifarar gætu hafa notað stafina sem fyrirmyndir.¹²⁶ Allt eins líklegt er þó að með stafrófinu sé ætlunin að gefa verkbeiðendum kost á að velja á milli stafagerða þegar verið var að semja um ritun og lýsingu bóka.¹²⁷

Andlit sem sums staðar eru inni í litlum upphafsstöfum bræðranna eru þó frábrugðin. Svipmikil andlitin í myndstöfum Jóns á Hóli sjást einnig í litlu upphafsstöfunum í bókum sem hann lýsti. Andlit í upphafsstafrum N á bl. 11v í Skálholtsbók eldri (mynd 22) er líkt andliti Ólafs helga í F-inu á bl. 2r, einkum augun og nefið. Andlit í upphafsstafrum N á bl. 102v í AM 151 (mynd 23) frá hendi Jóns í Langeyjarnesi er sviplítið og líkist andliti Ólafs Helga í G-inu í staka grallarablaðinu Þjms 3411, einkum augu og nef.

Út frá þeim mun sem rakinn hefur verið hér að framan má greina hendur tveggja lýsenda á myndskreytingunni í *Missale Scardense*. Handaskiptingin kemur heim við rithendur bræðranna í textanum. Það bendir til að þeir hafi sjálfir lýst handrit eða hluta handrita sem þeir skrifuðu. Hvergi er hins vegar að finna handarverk Bjarna Ívarssonar svo óyggjandi sé. Athugunin hér að framan bregður því ekki ljósi á bókaskreytingar þessa eina lýsanda sem heimildir nafngreina á 15. öld. Eins og fram hefur komið er einn sögustafur eftir annan lýsanda en bræðurna á staka grallarablaðinu, Þjms 4126. C-teiknari Teiknibókar hefur ekki lýst þennan umrædda staf og er hér um áður óþekktan lýsanda að ræða.

Í Teiknibókinni finnast engar fyrirmyndir sem beinlínis líkjast þeim fáu myndum sem varðveist hafa í bókum og bókaleifum bræðranna. Eina myndin sem kemst næst því er af sitjandi konungi á bl. 8r í Teiknibókinni (mynd 24) sem bera má saman við mynd Ólafs helga á staka grallarablaðinu Þjms 3411 (sjá mynd 8). Stellingar konunganna eru svipaðar. Báðir hefja á loft einkennisgripni sína í vinstri hendi og hvíla hina á hægri hné sér. Konungurinn á bl. 8r er tómhentur en Ólafur helgi á grallarablaðinu heldur á snaghyrndri öxi. Atriði svo sem andlitsdrættir og skegg, klæði og form

126 Um muninn á sjónabókum og fyrirmyndabókum, sjá Guðbjörg Kristjánsdóttir, *Íslenska teiknibókin*, 18.

127 De Hamel, *Scribes and Illuminators*, 49, mynd 41. Ítölsk fyrirmyndabók, talin gerð í Toskanahéraði um 1175 (Cambridge, Fitzwilliam Museum, Ms. 83.1972), er eingöngu með upphafsstöfum. Alexander, *Medieval Illuminators*, 92–94, mynd 154; Robert W. Scheller, *Exemplum: Model-Book Drawings and the Practice of Artistic Transmission in the Middle Ages (ca. 900 – ca. 1470)*, þýð. Michael Hoyle (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1995), nr. 7.

kórónanna eru hins vegar of ólík til að eigna megi C-teiknaranum mynd Ólafs helga á grallarablaðinu.¹²⁸

9. Lokaorð: Bókagerð bræðranna og skyld handrit

Um miðja 15. öld hefur vafalítið verið þörf á að endurnýja bækur, ekki síst í kirkjum, eftir að bókagerð dróst saman á fyrri hluta aldarinnar. Ef að líkum lætur hefur meginstarf Jónanna verið fólgið í því að framleiða helgisíðabækur fyrir kirkjur á búsetusvæði sínu, Vesturlandi og Vestfjörðum. Viðhafnarbækur, svo sem altaris- og kórbækur til nota við messu og tíðagiörð, voru oft fagurlega búnar og í stóru broti til að auðvelda lestur texta og nótna. Kirkjubækurnar eru nú svipur hjá sjón, en myndskreytingin í Skálholtsbók eldri gefur nokkra hugmynd um hversu glæsilegar þær kunna að hafa verið í öndverðu.

Jafnframt hafa ritbeiðendur víðar að leitað til bræðranna vegna hins góða orðspors sem fór af bókagerð þeirra. Til marks um það eru lýsingar Jóns á Hóli í Skálholtsbók eldri sem Haukur Einarsson gaf Skálholtskirkju og grallarinn sem Bjarni Ívarsson gaf jungfrú Maríu á Munkaþverá. Litla bænabókin og Jónsbækurnar tvær, sem að líkindum hafa verið gerðar fyrir leikmenn, eru smáar í sniðum. Þótt lögbækurnar séu illa farnar sýnir skrift og lýsing þeirra að vandað hefur verið til þeirra í öndverðu.

Í lýsingum sínum taka bræðurnir upp þráðinn þar sem frá var horfið um 1400 og sækja fyrirmyndir í handrit frá 14. öld. Hér skulu aðeins tilgreind fáein dæmi. Sama skýra formið er á E-inu í grallarabroti Jóns á Hóli (sjá mynd 12) og E-i á bl. 18v í Fríssbók, *Codex Frisianus* (AM 45 fol.) sem á eru Noregskonungasögur (mynd 25). Í báðum tilvikum er þverband stafsins klofið og leggurinn endar í sams konar laufblöðum.¹²⁹ Fríssbók er talin skrifuð á Vesturlandi á fyrsta fjórðungi 14. aldar.¹³⁰ Litlir upphafs-

¹²⁸ Sjá Guðbjörg Kristjánsdóttir, *Íslenska teiknibókin*, 108.

¹²⁹ *Codex Frisianus (Sagas of the Kings of Norway)*. MS No. 45 Fol. in the Arnamagnæan Collection in the University Library of Copenhagen, útg. Halldór Hermannsson. Corpus Codicum Islandicorum Medii Aevi 4 (Copenhagen: Levin & Munksgaard, 1932), bl. 18v. Ekkert stórt F er í Fríssbók en leggur H-sins á vinstri spássu á bl. 19v klofnar til endanna og lokast með blöðum að neðan og ofan á svipaðan hátt og leggur F-sins á bl. 2r í Skálholtsbók eldri. Um upphafsstafi í Fríssbók sjá Liepe, *Studies in Icelandic Fourteenth Century Book Painting*, 223–227.

¹³⁰ Aðalhöndin á Fríssbók er einnig á AM 241 a fol., saltara og tíðabók, og á AM 249 p fol. messudagarámi sem verið hefur framan við saltaratextann. Þá er messudagarámi í

stafir eru skyldir upphafsstöfum í Staðarfellsbók Jónsbókar (AM 346 fol.), einkum form stafleggjanna og fingert laufskrúð með þrískiptum og margskiptum smáblöðum. Bera má saman Þ á bl. 21v í Staðarfellsbók (mynd 26) og sama staf á bl. 25v í Skálholtsbók eldri (mynd 27). Handrit og handritahlutar með sömu hendi og Staðarfellsbók Jónsbókar eru líklega rituð í Barðastrandarsýslu eða í nálægum héruðum á árunum 1320–1360.¹³¹

Hliðstæðir upphafsstafir finnast í fleiri handritum. Þ á bl. 48r í Skálholtsbók eldri (mynd 28) er svipað Þ á bl. 6r í AM 343 fol., Svalbarðsbók Jónsbókar, sem tímasett er um 1330–1340 (mynd 29). Þ á bl. 5r í Skálholtsbók eldri (mynd 30) er einnig líkt Þ á bl. 60v í AM 347 fol., Belgsdalsbók Jónsbókar, frá um 1340–1370, (mynd 31) en lýsingar í þessum Jónsbókum eru skyldar.¹³² Ekki er vitað hvar Svalbarðsbók er skrifuð og hönd skrifarans hefur ekki fundist í öðrum handritum.¹³³ Bent hefur verið á að Skarðsbók Jónsbókar AM 350 fol. sé skrifuð eftir Svalbarðsbók eða hliðstæðu handriti.¹³⁴ Belgsdalsbók er að mestu með einni hendi en nokkrar síður aftast í handritinu, bl. 94vb–98, eru með annarri hendi og er skriftarlagið svipað og í handritum sem talin eru skrifuð í klaustrinu á Helgafelli.¹³⁵

Skýringin á því að Jónarnir tveir nota upphafsstafi af 14. aldar gerð gæti verið sú að fyrirmyndir þeirra séu sóttar í sjóna- eða fyrirmyndabók sem gengið hafi að erfðum mann fram af manni í ætt bókagerðarmanna.

Konunglega bókasafninu í Kaupmannahöfn, KB Add 1 fol., hugsanlega einnig með sömu hendi og hún er einnig á AM 325 VIII 4 c 4to (Sverris saga og Böglunga sögur). Í AM 249 p fol. og KB Add 1 fol. eru ártíðir Seldæla. Jonna Louis-Jensen. *Kongesagastudier. Kompilationen Hulda-Hrokkinskinna*. Bibliotheca Arnamagnæana 32 (Kaupmannahöfn: Reitzel, 1977), 19–21. *Guðmundar sögur biskups*, útg. Stefán Karlsson. Editiones Arnamagnæanæ. Series B 6 (Kaupmannahöfn: Reitzel, 1983), xli–xlii. Um þessa handritahópa sjá einnig Jonna Louis-Jensen, „Fra skriptoriet i Vatnsfjörður i Eiríkr Sveinbjarnarsons tid,“ í *Reykholt som makt- og lærdomssenter i den islandske og nordiske kontekst*, ritstj. Else Mundal. Snorrastofa. Rit 3. (Reykholt: Snorrastofa, Menningar- og miðaldasetur, 2006), 128–130 (endurpr. í *Con Amore*, 322–323).

131 *Guðmundar sögur biskups*, xl–xlii.

132 Harry Fett, „Miniatyrer fra islandske haandskrifter,“ *Bergens Museums Aarbog* 7 (1910): 25–26; Halldór Hermannsson, *Icelandic Illuminated Manuscripts*, 24–25; Bera Nordal, „Lögbókarhandritið Gks. 1154 I folio. Íslenskt handrit?“ *Skirnir* 159 (1985): 166–170.

133 Bera Nordal, „Lögbókarhandritið,“ 164.

134 *Jónsbók*, xliv–xlv.

135 Stefán Karlsson, „Lovskriver i to lande. Codex Hardenbergensis og Codex Belgsdalensis,“ *Festskrift til Alfred Jakobsen*, útg. Jan Ragnar Hagland et al. (Trondheim: Tapir, 1987), 167, 179.

Hver kynslóð kann síðan að hafa aukið nýjum smáatriðum inn í eldri stafi til að færa fram til eigin samtíðar. Upphafsstafir, samsettir úr misgömlum minnum, gætu þannig hafa orðið til.¹³⁶

Þótt hliðstæður við upphafsstafi bræðranna finnist í handritum frá 14. öld er ekki hægt að benda á beinar fyrirmyndir. Óvarlegt er að draga af þessum skyldleika aðra ályktun en þá að upphafsstafagerð bræðranna eigi sér rætur í 14. aldar handritum sem upprunnin eru við Breiðafjörð. Enn minna verður ágengt við að rekja uppruna stílsins á mannamyndum þeirra en hafa verður í huga að samanburðarefnið er mjög takmarkað. Líkur stíll hefur ekki fundist í varðveittum lýsingum, hvorki frá 14. né 15. öld. Almennt má þó segja að 14. aldar yfirbragð sé á lýsingum bræðranna.

Bræðurnir sækja sér mestmegnis fyrirmyndir í list 14. aldar en tileinka sér ekki erlendar nýjungar í listum sem fyrir löngu voru komnar fram á starfstíma þeirra. Eðlileg endurnýjun sér því ekki stað í verkum þeirra. Fastheldnin við list 14. aldar sem einkennir lýsingar þeirra er til marks um þá kyrrstöðu og stöðnun sem ríkti hérlandis á 15. öld. Á hinn bóginn verður ekki sagt að bókagerð bræðranna beri beinlínis merki hnignunar, vegna þess hversu vönduð hún er.

136 Þess sér reyndar stað í upphafsstöfum feðganna séra Ara og sona hans, Jóns og Tómasar, þar sem atriðum sem að líkindum eru sótt í prentaðar bækur er aukið inn í eldri stafagerð. Elsa E. Guðjónsson vakti athygli á mynd Ólafs helga í lögbókinni AM 160 4to sem er í bókahópnum er þeir feðgar skrifuðu. Myndin er gerð eftir prentaðri tréskurðarmynd af Ólafi helga í Breviarium Nidrosiense sem prentað var í París 1519. Elsa E. Guðjónsson, „Skyldleiki erlendra prentmynda við nokkrar íslenskar helgimyndir,“ *Gripla* 3 (1979): 71–75.

Stakt blað úr kirkjubók. Inv. D 1849a. National Museet, Kaupmannahöfn.

Til vinstri:

1) Andlátsmynd í C-i við upphaf sálutiða. Stakt blað úr kirkjubók, Inv. D 1849a. National Museet, Kaupmannahöfn.

Neðar:

2) Andlátsmynd í Teiknibókinni, AM 673 a III 4to, bl. 17v. C-teiknarinn. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. Ljós. Jóhanna Ólafsdóttir.

3) Brot úr stöku grallarablaði með gjafaravottorði, AM 80 b 2 8vo. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. Ljós. Jóhanna Ólafsdóttir.

4) R við inngöngusálm á páskadag í messubók frá Skarði, Missale Scardense, AM Acc. 7, Hs 1, bl. 15v. Den Arnarnagnæanske samling, Kaupmannahöfn. Ljós. Suzanne Reitz.

5) E í messubók frá Skarði, Missale Scardense, AM Acc. 7, Hs 1, bl. 6r. Den Arnamagnæanske samling, Kaupmannahöfn. Ljós. Suzanne Reitz.

6) S í grallara frá Gufudal, Graduale Gufudalense, AM Acc. 7, Hs 2, bl. 25v. Den Arnamagnæanske samling, Kaupmannahöfn. Ljós. Suzanne Reitz.

7) Nedri bluti manns í messuskrúða í N-i í grallarabroti AM 241 b IV fol., bl. 2v. Den Arnamagnæanske samling, Kaupmannahöfn. Ljós. Suzanne Reitz.

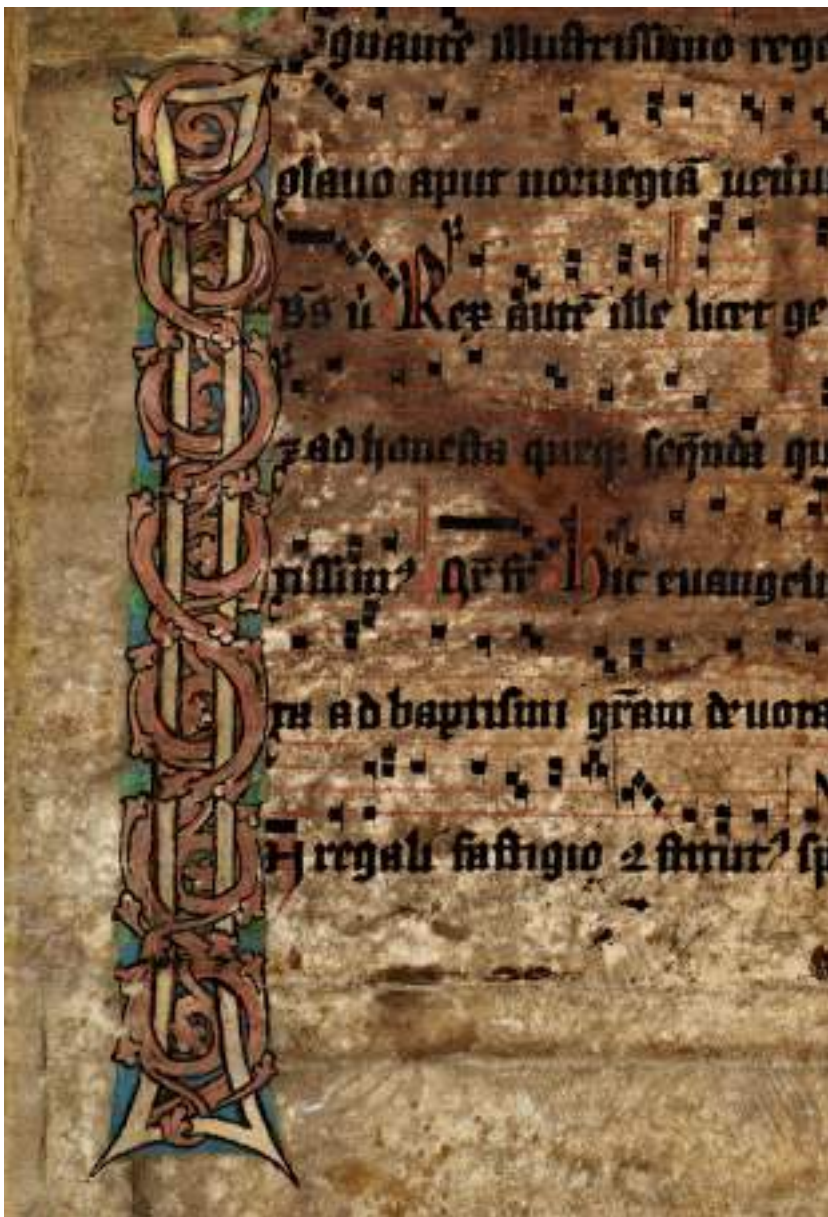
8) Ólafur helgi í G-i á stöku grallarablaði. Þjóðminjasafn Íslands, Þjms 3411. Ljós. Jóhanna Ólafsdóttir.

9) Fórn Abrahams? í D-i á stöku grallarablaði. Landsbókasafn Íslands, Lbs fragm 46. Ljós. Jóhanna Ólafsdóttir.

10) Ólafur helgi? Stakt grallarablað, Þjóðminjasafn Íslands, Þjms 4126.
Ljós. Jóhanna Ólafsdóttir.

11) Í við fyrsta svar í Ólafstíðum, stakt blað úr andstefjabóki, AM 241 b III β fol. Den Arnarnagnæanske samling, Kaupmannahöfn. Ljósm. Suzanne Reitz.

12) Þ í upphafi kristindómsbálks, Jónsbók í AM 39 8vo, bl. 8v. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. Ljós m. Jóhanna Ólafsdóttir.

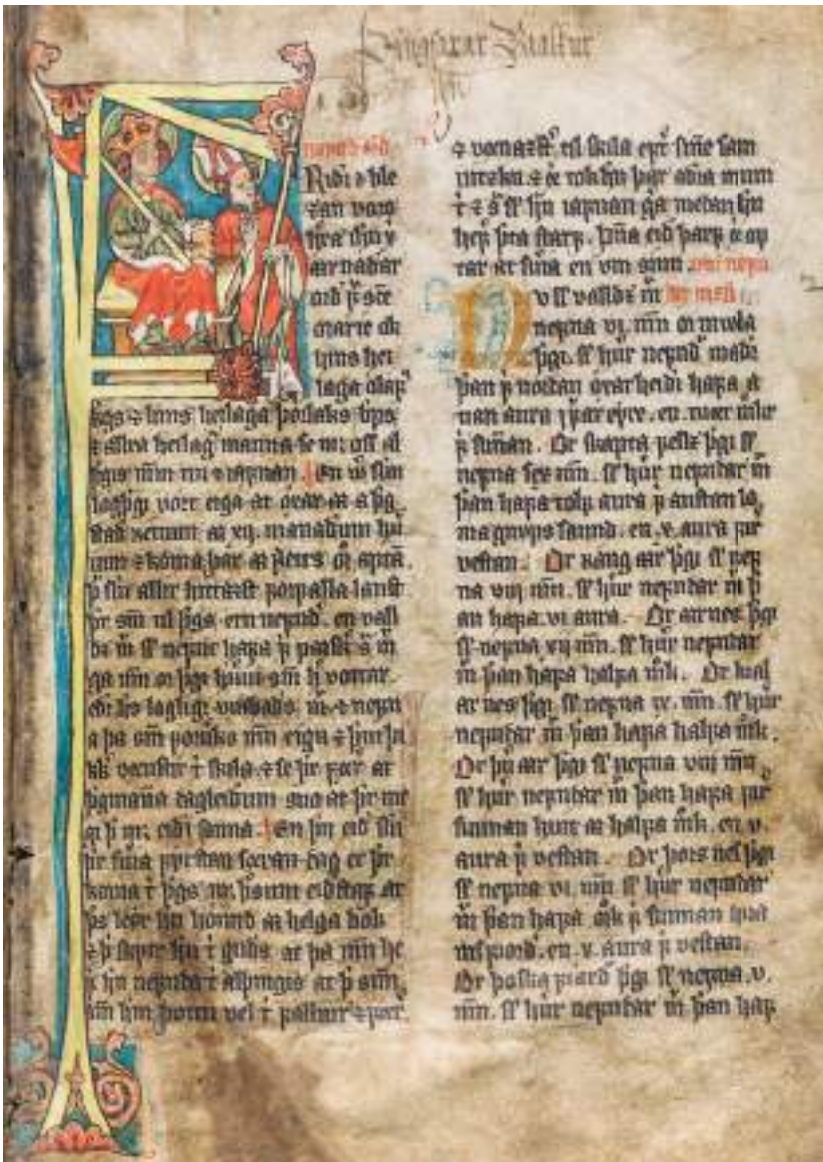
13) Maður með staf, þjófur við upphaf þjófabálks, Jónsbók, AM 151 4to, bl. 94r. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. Ljós. Jóhanna Ólafsdóttir.

14) Tilbeiðsla vitringanna í E-i við inngöngusálm á komudegi vitringanna, grillarabrot, AM Acc. 7, Hs 3, bl. 4r. Den Arnamagneanske samling, Kaupmannahöfn. Ljós. Suzanne Reitz.

15) P við fyrsta andstefs í aftansöng á boðunardegi Maríu, stakt blað úr andstefjabók, AM Acc. 7, Hs 36. Den Arnarnaganske samling, Kaupmannahöfn. Ljós. Suzanne Reitz.

16) Ólafur helgi Noregskonungur og Þorlákur biskup helgi í F-i við þingfararabálk. Skálholtsbók eldri, AM 351 fol., bl. 2r. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. Ljós. Jóhanna Ólafsdóttir.

17) D í grallabroti, AM Acc. 7,
Hs 3, bl. 6v.

Den Arnarnagnæanske samling,
Kaupmannahöfn.
Ljósm. Suzanne Reitz.

18) H í Skálholtsbók eldri, AM 351 fol., bl.
105v. Stofnun Árna Magnússonar
í íslenskum fræðum.
Ljósm. Jóhanna Ólafsdóttir

19) E í Skálholtsbók eldri, AM 351 fol., bl. 29r. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. Ljós. Jóhanna Ólafsdóttir.

20) S í Jónsbók, AM 151 4to,
bl. 101v.

Stofnun Árna Magnússonar
í íslenskum fræðum.

Ljósm. Jóhanna Ólafsdóttir.

21) S í Skálholtsbók eldri,
AM 351 fol., bl. 14v.

Stofnun Árna Magnússonar
í íslenskum fræðum.

Ljósm. Jóhanna Ólafsdóttir.

22) Andlit í N-i
í Skálholtsbók eldri, AM 351
fol., bl. 11v.
Stofnun Árna Magnússonar
í íslenskum fræðum.
Ljósmynd. Jóhanna Ólafsdóttir.

23) Andlit í N-i í AM 151 4to,
bl. 102v.
Stofnun Árna Magnússonar
í íslenskum fræðum. Ljósmynd.
Jóhanna Ólafsdóttir.

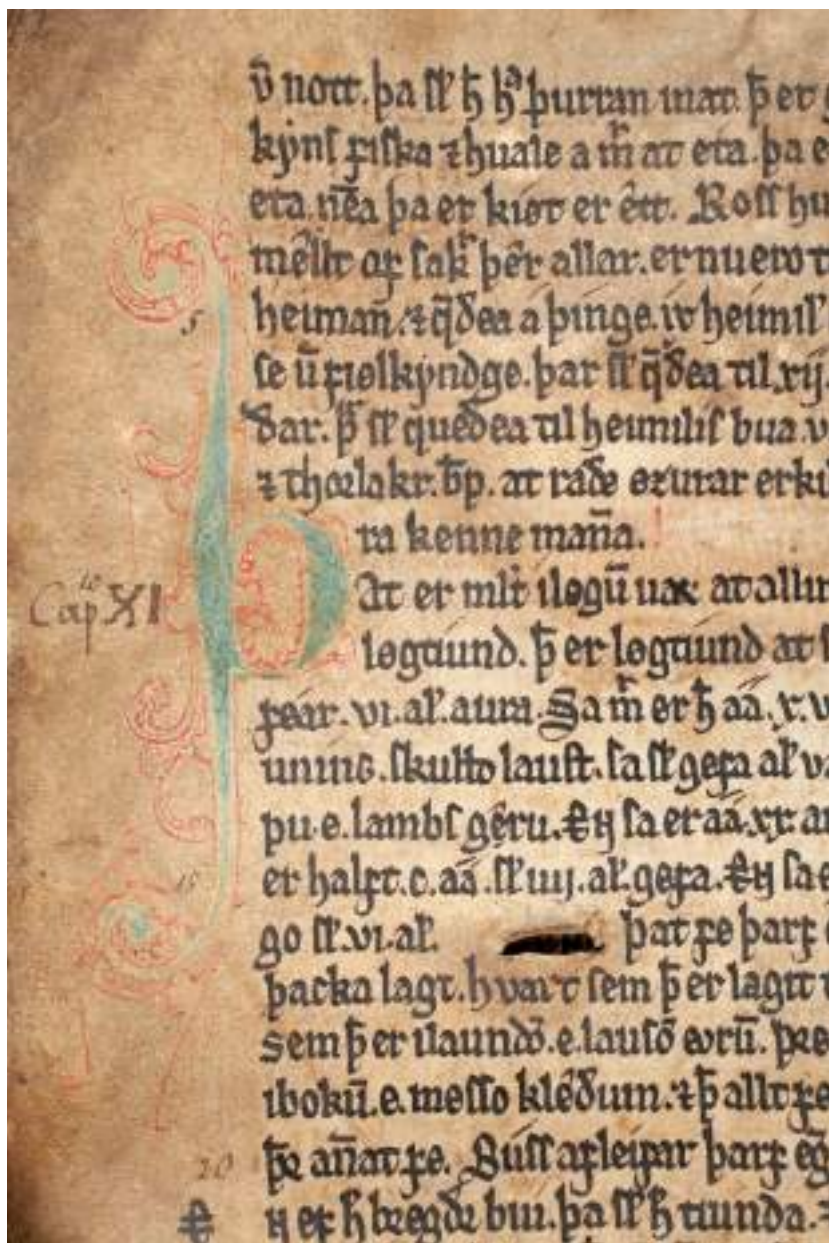
24) Konungur í Íslensku teiknibókinni, AM 673 a III 4to, bl. 8r. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. Ljósmynd. Jóhanna Ólafsdóttir.

25) E í Noregskonungasögum, Frissbók, Codex Frisianus, AM 45 fol., bl. 18v.

Den Arnamagnæanske samling, Kaupmannahöfn.

Ljós m. Suzanne Reitz.

26) Þ í Staðarfeilsbók Jónsbókar, AM 346 fol., bl. 21v. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. Ljós. Jóhanna Ólafsdóttir.

27) Þ í Skálholtsbók eldri, AM 351 fol., bl. 25v. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. Ljósmynd Jóhanna Ólafsdóttir.

28) Þ í Skálholtsbók eldri, AM 351 fol., bl. 48r. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. Ljós. Jóhanna Ólafsdóttir.

29) Þí Svalbardsbók Jónsbókar, AM 343 fol., bl. 6r. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. Ljósm. Jóhanna Ólafsdóttir.

30) Þ í Skálholtsbók eldri, AM
351 fol., bl. 5r.

*Stofnun Árna Magnússonar
í íslenskum fræðum.*

Ljós m. Jóhanna Ólafsdóttir.

31) Þ í Belgsdalsbók
Jónsbókar, AM 347
fol., bl. 60v.
Stofnun Árna
Magnússonar
í íslenskum fræðum.
Ljós. Jóhanna
Ólafsdóttir.

HEIMILDIR

HANDRIT

- Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, Reykjavík* AM 241 a fol.
- AM 343 fol. (*Svalbarðsbók*)
- AM 344 fol.
- AM 346 fol. (*Staðarfellsbók*)
- AM 347 fol. (*Belgsdalsbók*)
- AM 350 fol. (*Skarðsbók*)
- AM 351 fol. (*Skálholtsbók eldri*)
- AM 151 4to
- AM 160 4to
- AM 173d A29 4to
- AM 173d B2 4to
- AM 173d B7 4to
- AM 266 4to
- AM 343 a 4to
- AM 510 4to
- AM 604 4to
- AM 673 a III 4to (*Teiknibókin*)
- AM 713 4to 169
- AM 39 8vo
- AM 80
- AM 431 12mo
- AM Apogr. 843
- AM Dipl. Isl. fasc. LI 23
- Steph. 56
- Þjms 30
- Þjms 716
- Þjms 3327 175
- Þjms 3411
- Þjms 4126
- Þjms 8276
- Landsbókasafn Íslands – Háskólabókasafn, Reykjavík*
- Lbs fragm 19
- Lbs fragm 27
- Lbs fragm 41
- Lbs fragm 45
- Lbs fragm 46
- Den Arnamagnæanske samling, Nordisk forskningsinstitut, Københavns Universitet, København*
- AM 45 fol. (*Codex Frisianus, Frissbók*)
- AM 241 b III β fol.
- AM 241 b IV fol.
- AM 241 b IX fol.
- AM 249 p fol.
- AM 325 VIII 4 c 4to
- AM 670 f 2 4to
- AM 671 4to
- AM 736 III 4to
- AM Acc. 7, Hs 1 (*Missale Scardense*)
- AM Acc. 7, Hs 2 (*Graduale Gufudalense*)
- AM Acc. 7, Hs 3
- AM Acc. 7, Hs 8 171, 182
- AM Acc. 7, Hs 36
- AM Acc. 7, Hs 40
- Det kongelige bibliotek, København*
- KB Add 1 fol.
- NKS 1265 II a fol.
- Thott 1494 4to

<i>Kungliga biblioteket, Stockholm</i>	<i>British Library, London</i>
Papp. 4to 27	BL Add. 4985 12mo
Perg. fol. 2	<i>Fitzwilliam Museum, Cambridge</i>
Perg. fol. 7	MS 83. 1972
Perg. 4to 16 (<i>Helgastaðabók</i>)	<i>Magdalene College, Cambridge</i>
Perg. 4to	MS 2981
<i>Nationalmuseet, København</i>	
Inv. D 1849a	<i>New York Public Library, New York</i>
<i>Bibliotheca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano</i>	MS 26 (<i>Tickhill Psalter</i>)
MS Pal. Lat. 501	

FRUMHEIMILDIR

- Analecta Hymnica Medii Aevii* 33 og 35, útg. Clemens Blume & Guido M. Dreves. Leipzig, 1899 og 1900. [Endurpr. 1961].
- Annálar 1400–1800* 3, [útg. Hannes Þorsteinsson]. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1933–1938.
- Antiphonarium Nidrosiensis Ecclesiae*, útg. Lilli Gjerløw. Libri liturgici provinciae Nidrosiensis medii aevi 3. Oslo: Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institut. Den Rettshistoriske Kommisjon, 1979.
- Biskupa sögur* 2, útg. Guðbrandur Vigfússon. Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmenntafélag, 1878.
- Codex Frisianus (Sagas of the Kings of Norway)* MS no. 45 Fol. in the *Arnarnagnæan Collection of the University Library of Copenhagen*, útg. Halldór Hermannsson. Corpus Codicum Islandicorum Medii Aevi 4. Kaupmannahöfn: Levin & Munksgaard, 1932.
- Diplomatarium Islandicum. Íslenzkt fornbréfasafn, sem hefir inni að halda bréf og gjörminga, dóma og máldaga, og aðrar skrár, er snerta Ísland eða íslenzka menn.* 16 b., útg. Jón Sigurðsson et al. Kaupmannahöfn / Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1857–1972.
- Guðmundar sögur biskups* 1, útg. Stefán Karlsson. Editiones Arnarnagnæanæ. Series B 6. Kaupmannahöfn: Reitzel, 1983.
- Halldór Hermannsson. *Icelandic Illuminated Manuscripts of the Middle Ages.* Corpus Codicum Islandicorum Medii Aevi 7. Kaupmannahöfn: Munksgaard, 1935.

- Islandske originaldiplomer indtil 1450. I. Tekst & II. Faksimiler*, útg. Stefán Karlsson. Editiones Arnarnagnæanæ Series A 7 & Supplementum 1. Kaupmannahöfn: Munksgaard, 1963.
- Jón Egilsson. „Biskupa-annálar Jóns Egilssonar,“ útg. Jón Sigurðsson. *Safn til sögu Íslands og íslenskra bókmenta að fornu og nýju* 1. Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmenntafélag, 1856, 15–136.
- Jón Guðmundsson. *Tíðfordríf*, útg. Einar G. Pétursson (væntanleg).
- Jónsbók: *Kong Magnus Hakonssons lovbog for Island vedtaget paa Altinget 1281. Réttarbætr, de for Island givne retterbøder af 1294, 1305 og 1314*, útg. Ólafur Halldórsson (Kaupmannahöfn: S. L. Møller, 1904).
- Jónsbók: *Lögbók Íslendinga hver samþykkt var á alþingi árið 1281 og endurnýjuð um miðja 14. öld en fyrst prentuð árið 1587*, útg. Már Jónsson. Sýnisbók íslenskrar alþýðumennningar 8. Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2004.
- Jónsbók: *The Laws of Later Iceland. The Icelandic Text According to MS AM 351 fol. Skálholtsbók eldri*, útg. og þýð. Jana K. Schulman. Saarbrücken: AQ Verlag, 2010.
- Liturgica Islandica I. Text. II. Facsimiles*, útg. Lilli Gjerløw. Bibliotheca Arnarnagnæana 35 og 36. Kaupmannahöfn: Reitzel, 1980.
- Ordo Nidrosiensis ecclesiae (Orðubók)*, útg. Lilli Gjerløw. Libri liturgici provinciae Nidrosiensis Medii Aevi 2. Osló: Universitetsforlaget, 1968.
- Repertorium Hymnologicum. Catalogue des chants, hymnes, proses, séquences, tropes en usage dans l'église latine depuis les origines jusqu'à nos jours* 3, útg. Ulysse Chevalier. Louvain/Bruxelles: Polleunis & Ceuterick, 1904.
- Róbert Abraham Ottósson. *Sancti Thorlaci Episcopi Officia Rhythmica et Proprium Missæ in AM 241 a folio*. Bibliotheca Arnarnagnæana. Supplementum 3. Kaupmannahöfn: Munksgaard, 1959.
- A Saga of St Peter the Apostle: Perg. 4:o nr 19 in the Royal Library, Stockholm*, útg. Peter Foote. Early Icelandic Manuscripts in Facsimile 19. Kaupmannahöfn: Rosenkilde and Bagger, 1990.
- Sequences of the Archbishopric of Nidarós I. Text & II. Facsimiles*, útg. Erik Eggen. Bibliotheca Arnarnagnæana 21 og 22. Kaupmannahöfn: Munksgaard, 1968.
- Skálholtsbók eldri, Jónsbók etc. AM 351 fol*, útg. Chr. Westergård-Nielsen. Early Icelandic Manuscripts in Facsimile 9. Kaupmannahöfn: Rosenkilde and Bagger, 1971.
- Tales of Knights. Perg. fol. nr 7 in the Royal Library, Stockholm (AM 567 VIð 4to, NKS 1265 IIc fol.)*, útg. Christopher Sanders. Manuscripta Nordica: Early Nordic Manuscripts in Digital Facsimile 1. Kaupmannahöfn: Reitzel, 2000.

FRÆÐIRIT

- Alexander, Jonathan J. G. *Medieval Illuminators and Their Methods of Work*. New Haven, Conn. / London: Yale University Press, 1992.
- Andersen, Merete Geert. „Colligere fragmenta, ne pereant.“ *Opuscula* 7 (1979): 1–35.
- Attinger, Gisela. „Icelandic Manuscripts containing Sequences: A Presentation of Twelve Medieval Fragments.“ *Studia Musicologica Norvegica* 30 (2004): 119–143.
- . „Sequences in Two Icelandic Mass Books from the Later Middle Ages.“ Í *The Sequences of Nidaros. A Nordic Repertory & European Context*, ritstj. Lori Kruckenberg et al., 165–181. Trondheim: Tapir Academic Press, 2006.
- Árni Björnsson. *Saga daganna*. Reykjavík: Mál og menning, 1993.
- Árni Heimir Ingólfsson. „These are the Things you never forget”: *The Written and Oral Traditions of Icelandic Tvisöngur*. Doktorsritgerð. Cambridge, Mass.: Harvard University, 2003.
- . „Brot úr Gufudalsgrallara.“ Í *66 handrit úr fórum Árna Magnússonar*, ritstj. Svanhildur Óskarsdóttir et al., 140–141. Reykjavík: Den Arnamagnæanske Samling, Nordisk Forskningsinstitut. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. Bókaútgáfan Opna, 2013.
- . „Picking up the pieces.“ Í *66 Manuscripts from the Arnamagnæan Collection*. Ritstj. Matthew James Driscoll et al., 140–141. Copenhagen: The Arnamagnæan Institute. Department of Nordic Research, University of Copenhagen. The Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies, Reykjavík. Museum Tusculanum Press, University of Copenhagen, 2015.
- . *Saga tónlistarinnar: Tónlist á Vesturlöndum frá miðöldum til nútímans*. Reykjavík: Forlagið, 2016.
- Benedikz, Benedikt S. „Notes on Some Medieval Icelandic Manuscripts.“ *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester* 60 (1978): 289–302.
- Bera Nordal. „Lögbókarhandritið Gks. 1154 I folio. Íslenskt handrit?“ *Skírnir* 159 (1985): 160–181.
- Binski, Paul. *Medieval Death: Ritual and Representation*. London: British Museum Press, 1996.
- Bjarni Þorsteinsson. *Íslenzk þjóðlög. Bjarni Þorsteinsson prestur í Siglufirði hefur safnað lögunum 1880–1905 og samið ritgjörðirnar*. Kaupmannahöfn: L. S. Møller, 1906–1909. [Ljósrit, Siglufjarðarprentsmiðja 1974].
- Björn Th. Björnsson. *Íslenska teiknibókin í Árnasafni*. Reykjavík: Heimskringla, 1954.
- Björn Þorsteinsson. *Enska öldin í sögu Íslendinga*. Reykjavík: Mál og menning, 1970.
- De Hamel, Christopher. *Scribes and Illuminators. Medieval Craftsmen*. London / Toronto: British Library Press, 1992.
- . *A History of Illuminated Manuscripts*. London: Phaidon Press, 1994.

- Derolez, Albert. „Les fondements typologiques d'une classification et d'une description des initiales dans les manuscrits du bas moyen âge.“ Í *Ornamentation typographique et bibliographique historique. Actes du Colloque de Mons, (26–28 août, 1987)*, ritstj. Marie-Thérèse Isaac, 17–26. Bruxelles, Université de l'État à Mons, 1988.
- . „Observations on the Aesthetics of the Gothic Manuscript.“ *Scriptorium* 50 (1966): 3–12.
- Egbert, Donald Drew. *The Tickhill Psalter and Related Manuscripts: A School of Manuscript Illumination in England during the early Fourteenth Century*. New York: New York Public Library, 1940.
- Einar Bjarnason. „Ætt Ívars hólms hirðstjóra Vigfússonar og niðjar hans.“ *Skírnir* 138 (1964): 68–107.
- . *Íslenzkir ættstuðlar 2*. Reykjavík: Sögufélagið, 1970.
- Elsa E. Guðjónsson. „Skyldleiki erlendra prentmynda við nokkrar íslenskar helgimyndir.“ *Gripla* 3 (1979): 71–84.
- Fett, Harry. „Miniatyrer fra islandske haandskrifter.“ *Bergens Museums Aarbog* 7 (1910): 1–40.
- Gotfredsen, Lise og Hans Jørgen Frederiksen. *Troens billeder. Romansk kunst i Danmark*. Herning: forlaget systime a/s, 1988. [Önnur útgáfa endurskoðuð].
- Guðbjörg Kristjánsdóttir. „Sóknarkirkjur og búnaður þeirra.“ Í Gunnar F. Guðmundsson, *Íslenskt samfélag og Rómakirkja*, 190–202. Kristni á Íslandi 2. Reykjavík: Alþingi, 2000.
- . *Íslenska teiknibókin*, ritstj. Soffía Guðný Guðmundsdóttir. Reykjavík: Crymogea, 2013.
- . *The Icelandic Book of Drawings: A Late Medieval Model Book* (væntanleg).
- Guðbrandur Jónsson. „Íslenzk bókasöfn fyrir siðabyltinguna.“ *Árbók Landsbókasafns Íslands 1946–1947*, 3–4 (1948): 65–78.
- Guðrún Ása Grímsdóttir. *Vatnsfjörður í Ísafirði. Þættir úr sögu höfuðbóls og kirkjustaðar*. Brekku í Dýrafirði: Vestfirski forlagið, 2012.
- Guðvarður Már Gunnlaugsson. „Brot íslenskra handrita.“ Í *Handritasýrpa. Rit til heiðurs Sigurgeiri Steingrímssyni sjötugum 2. október 2013*, ritstj. Rósa Þorsteinsdóttir, 121–140. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. Rit 88. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2014.
- . „Hverjir skrifuðu öll þessi handrit?“ Í *Svanafjaðrir skornar Svanhildi Mariu Gunnarsdóttur fimmtugri 2. júlí 2015*, ritstj. Guðvarður Már Gunnlaugsson et al., 27–30. Reykjavík: Menningar- og minningarsjóður Mette Magnussen, 2015.
- . „Vor scriptoria í íslenskum klaustum?“ Í *Klausturmenning á Íslandi á miðöldum*, ritstj. Gunnar Harðarson og Haraldur Bernharðsson, 185–214. Reykjavík: Miðaldastofa Háskóla Íslands og Háskólaútgáfan, 2016.
- Gunnar F. Guðmundsson. *Íslenskt samfélag og Rómakirkjan*. Kristni á Íslandi 2. Reykjavík: Alþingi, 2000.
- Halldór Hermannsson. „Illuminated manuscripts of the Jónsbók.“ *Islandica* 28 (1940): 1–26.

- Hammerich, Angul. „Studier over islandsk Musik.“ *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 14 (1899): 273–316.
- Jón Guðmundsson. „Um ættir og slekti.“ *Safn til sögu Íslands og íslenzkra bókmennta að fornu og nýju* 3, 701–727. Kaupmannahöfn: Hið íslenzka bókmenntafélag, 1902.
- Jón Helgason. „Nokkur íslenzk handrit frá 16. öld.“ *Skirnir* 106 (1932): 143–168.
- . *Handritaspjall*. Reykjavík: Mál og menning, 1958.
- . „Íslenzk handrit í British Museum.“ Í *Ritgerðakorn og ræðustúfar*, 109–132. Reykjavík: Félag íslenzkra stúdenta í Kaupmannahöfn, 1959.
- Jón Þorkelsson. „Íslandske håndskrifter i England og Skotland.“ *Arkiv för nordisk filologi* 8 (1892): 199–237.
- Karl Ó. Ólafsson. „Þrír fedgar hafa skrifað bók þessa...“. *Um þrjár rithendur í AM 510 4to og fleiri handritum*. Ritgerð til MA-prófs í íslenskum fræðum. Reykjavík: Hugvísindadeild Háskóla Íslands, 2006.
- Kålund, Kristian. „En kontrakt med jomfru Maria.“ *Småstykker* 1–16, 127–30. Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur. Rit 13. Kaupmannahöfn: Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur, 1884–1891.
- Katalog over den Arnemagnæanske håndskriftsamling*, 1–2. [Útg. Kristian Kålund]. Kaupmannahöfn: Kommissionen for Det Arnemagnæanske Legat, 1889 og 1894.
- Katalog over AM Accessoria. De latinske fragmenter*, útg. Merete Geert Andersen. Bibliotheca Arnemagnæana 46. Kaupmannahöfn: Reitzel, 2008.
- Katalog öfver Kongl. Bibliotekets Fornisländska och Fornnorska Handskrifter*, útg. Vilhelm Gödel. Stokkhólmur: Kungl. Boktryckriet P. A. Norstedt & Söner, 1897–1900.
- Lidén, Anne. *Olav den hellige i medeltida bildkonst. Legendmotiv och attribut*. Stokkhólmur: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 1999.
- Liepe, Lena. *Studies in Icelandic Fourteenth Century Book Painting*. Snorrastofa. Rit 6. Reykholt: Snorrastofa, Cultural and Medieval Centre, 2009.
- Louis-Jensen, Jonna. *Kongesagastudier. Kompilationen Hulda-Hrokkinskinna*. Bibliotheca Arnemagnæana 32. Kaupmannahöfn: Reitzel, 1977.
- . „Fra skriptoriet i Vatnsfjörður i Eiríkr Sveinbjarnarsons tid.“ Í *Reykholt som makt- og lærdomssenter i den islandske og nordiske kontekst*, ritstj. Else Mundal, 127–140. Snorrastofa. Rit 3. Reykholt: Snorrastofa, Menningar- og miðaldasetur, 2006. Endurpr. *Con Amore*, 321–336.
- . *Con Amore. En artikelsamling udgivet på 70-årsdagen den 21. oktober 2006*, ritstj. Michael Chesnutt et al. Kaupmannahöfn: Reitzel, 2006.
- Magnús Már Lárusson. „Orðubrot frá Gufudal.“ *Kirkjuritið* 24 (1958): 203–214. Endurpr. *Fróðleikspættir og sögubrot*, 62–72.
- . *Fróðleikspættir og sögubrot*. [Hafnarfjörður]: Skuggsjá, 1967.
- Matthías Þórðarson. „Íslands middelalderkunst.“ *Nordisk Kultur. Kunst* 27 (1931): 324–349.

- Már Jónsson. „Um handrit sem Árni Magnússon eignaðist ungar.“ Í *Góssið hans Árna. Minningar heimsins í íslenskum handritum*, ritstj. Jóhanna Katrín Friðriksdóttir, 134–138. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2014.
- Oleson, Tryggvi J. „Book Donors in Mediaeval Iceland I.“ *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 44 (1957): 88–94.
- . „Book Donors in Mediaeval Iceland II.“ *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 48 (1961): 10–22.
- Ommundsen, Áslaug og Gisela Attinger. „Icelandic Liturgical Books and How to Recognise Them.“ *Scriptorium* 67 (2013): 293–317.
- Overgaard, Mariane. „En bog i Jomfru Marias bibliotek. Kalendariet AM 249d fol. + „Psalter VII“ i Acc. 7 d.“ *Opuscula* 11 (2003): 193–228.
- Ólafur Halldórsson. *Helgafellsbækur fornar*. Studia Islandica 24. Reykjavík: Heimspekieild Háskóla Íslands og Bókaútgáfa Menningarsjóðs, 1966.
- . „Jónar tveir Þorlákssynir.“ Í *Afmálisrit til dr. phil. Steingríms J. Þorsteinssonar prófessors 2. júlí 1971 frá nemendum hans*, ritstj. Aðalgeir Kristjánsson et al., 128–44. Reykjavík: Leiftur, 1971. Endurpr. *Grettisfærsla*, 254–270.
- . „Skrifaðar bækur.“ Í *Íslensk þjóðmenning*, 6, 57–89. Reykjavík: Bókaútgáfan Þjóðsaga, 1989.
- . *Grettisfærsla. Safn ritgerða eftir Ólaf Halldórsson gefið út á sjötugsafmæli hans 18. apríl 1990*, ritstj. Sigurgeir Steingrímsson et al. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi. Rit 38. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, 1990.
- Páll Eggert Ólason. *Íslenzkar æviskrár frá landnámstímum til ársloka 1940* 2. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1949.
- Róbert Abraham Ottósson. „Diskant (discantus).“ Í *Kulturbistorisk Leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid*. Reykjavík: Bókaverzlun Ísafoldar, 1958, 3: 105–107.
- Sandler, Lucy Freeman. *Gothic Manuscripts 1285–1385 I. Text. A Survey of Manuscripts Illuminated in the British Isles* 5. London: Harvey Millar Publishers, 1986.
- Scheller, Robert W. *Exemplum: Model-Book Drawings and the Practice of Artistic Transmission in the Middle Ages (ca. 900 – ca. 1470)*, þýð. Michael Hoyle. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1995.
- Scott, Kathleen L. *Later Gothic Manuscripts, 1390–1490. I. Text and Illustrations & II. Catalogue and Indexes*. A Survey of Manuscripts Illuminated in the British Isles 6. London: Harvey Millar Publishers, 1999.
- Selma Jónsdóttir. „Lýsingar Helgastaðabókar.“ Í *Helgastaðabók. Nikulás saga. Perg. 4to nr. 16 Konungsbókhöfðu í Stokkhólmi*, ritstj. Jónas Kristjánsson, 90–124. Íslensk miðaldahandrit. Manuscripta Islandica Medii Aevi 2. Reykjavík: Lögberg, 1982.
- Shailor, Barbara A. *The Medieval Book. Illustrated from the Beinecke Rare Book and Manuscript Library*. Medieval Academy Reprints for Teaching 28. Toronto

- /Buffalo / London: University of Toronto Press & Medieval Academy of America, 1991. [Endurpr. 1994, 2000].
- Springborg, Peter. „Tre betragtninger over Arne Magnussons håndskrifter. I anledning af to fødselsdage.“ Í *Handritasýrpa. Rit til heiðurs Sigurgeiri Steingrímssyni sjötugum 2. október 2013*, ritstj. Rósa Þorsteinsdóttir, 253–282. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. Rit 88. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2014.
- Skrá um skinnblöð í Landsbókasafni Íslands. Handritaskrá Landsbókasafns II.* – Auka-bindi, útg. Jakob Benediktsson. Reykjavík: Félagsprentsmiðjan hf, 1959.
- Stefán Karlsson. „Skrivarverser: Ísland.“ *Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid*. Reykjavík: Bókaverzlun Ísafoldar, 1970, 15: 692–693.
- . „Ritun Reykjarfjarðarbókar. Excursus: Bókagerð bænda.“ *Opuscula* 4 (1970): 120–140. Endurpr. *Stafkrókar*, 310–339.
- . „Íslensk bogeksport til Norege i middelalderen.“ *Maal og Minne* (1979): 1–17. Endurpr. *Stafkrókar*, 188–205.
- . „Sex skriffingur.“ *Opuscula* 7 (1979): 36–43.
- . „Skinnræmur úr Skálholtsbók (AM 351 fol.).“ *Gripla* 3 (1979): 124–127.
- . „Af Skálholtsvist Skálholtsbókar yngri.“ *Gripla* 5 (1982): 197–200.
- . „Uppruni og ferill Helgastaðabókar.“ Í *Helgastaðabók. Nikulás saga. Perg. 4to nr. 16 Konungsbókhöfðu í Stokkhólmi*, ritstj. Jónas Kristjánsson, 42–89. Íslensk miðaldahandrit. Manuscripta Islandica Medii Aevi 2. Reykjavík: Lögberg, 1982.
- . „Lovskriver i to lande. Codex Hardenbergensis og Codex Belgsdalensis.“ *Festskrift til Alfred Jakobsen*, ritstj. Jan Ragnar Hagland et al. Trondheim: Tapir, 1987, 166–184.
- . „Hauksnautur. Uppruni og ferill lögbókar.“ Í *Sólhvarfasumbl saman borið handa Þorleifi Haukssyni fimmtugum 21. desember 1991*, ritstj. Gísli Sigurðsson et al., 62–66. Reykjavík: Menningar- og minningarsjóður Mette Magnussen, 1992.
- . „Íslensk bókagerð á miðöldum.“ Í *Íslenska sögubíngið 28.–31. maí 1997*. Ráðstefnurit I, ritstj. Guðmundur J. Guðmundsson et al., 281–295. Reykjavík: Sagnfræðistofnun Íslands / Sagnfræðingafélag Íslands, 1998. Endurpr. *Stafkrókar*, 225–241.
- . „The Localisation and Dating of Medieval Icelandic Manuscripts.“ *Saga-Book of the Viking Society* 25 (1999): 138–158.
- . *Stafkrókar. Ritgerðir eftir Stefán Karlsson gefnar út af tilefni sjötugsafmæli hans 2. desember 1998*, ritstj. Guðvarður Már Gunnlaugsson. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi. Rit 49. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, 2000.
- . „Bókagerð Ara lögmanns Jónssonar.“ *Gripla* 19 (2008): 7–29.
- Stirnemann, Patricia og Marie-Thérèse Gousset. „Marques, Mots, Pratiques: Leur signification et leurs liens dans le travail des enlumineurs.“ Í *Vocabulaire du livre*

- et de l'écriture au moyen âge. Actes de la table ronde Paris 24–26 septembre 1987*, ritstj. Olga Weijers, 34–55. Etudes sur le vocabulaire intellectuel du moyen âge, 2. Turnhout, Belgique: Brepols, 1989.
- Stirnemann, Patricia. „Fils de la Vierge. L'initiale à filigranes parisienne: 1140–1314.“ *Revue de l'Art* 90 (1990): 58–73.
- Svavar Sigmundsson. „Handritið Uppsala R: 719.“ *Opuscula septentrionalia. Festskrift til Ole Widding 10. 10. 1977*, ritstj. Bent Chr. Jacobsen et al., 207–220. Kaupmannahöfn: Reitzel, 1977.
- . „Ermolaus og Erasmus i et islandsk håndskrift.“ *Iconographisk post* 4 (1979): 15–21.
- . „Prayer Books 2. West Norse.“ Í *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*, ritstj. Phillip Pulsiano et al., 515. Garland Encyclopedias of the Middle Ages I. New York / London: Garland Publishing, Inc., 1993.
- Veturliði Óskarsson. „Að mála upp á tré.“ *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* (1989) 1990: 21–33.
- Wieck, Roger S. *Time Sanctified: The Book of Hours in the Medieval Art and Life*. New York: George Braziller Inc. & Walters Art Gallery, Baltimore, 1988.
- . „The Death Desired: Books of Hours and the Medieval Funeral.“ Í *Death and Dying in the Middle Ages*, útg. Edelgard E. DuBruck og Barbara I. Cusick, 431–476. Studies in the Humanities, Literature, Politics, Society 45. New York: Peter Lang, 1999.

SUMMARY

Illuminations in Icelandic manuscripts from the fifteenth century.

Keywords: Illuminations, 15th-century Icelandic manuscripts, Íslenska Teiknibók-in, Jónar Þorlákssynir, Bjarni Ívarsson

This article discusses illuminations in Icelandic manuscripts from the fifteenth century. No noteworthy illuminations have been found in the few extant Icelandic manuscripts that can be dated with certainty to the first half of the century. With the exception of the author's work on the Icelandic *Teiknibók* (AM 673 a III 4to), little research on illuminations in manuscripts from the second half of the century has been conducted. The *Teiknibók* is a model-book by four artists, active in the fourteenth and fifteenth centuries. In this paper, attention is directed at illustrations produced by the *Teiknibók* C-artist (who worked in the third quarter of the fifteenth century), and at illuminations in manuscripts and fragments which two brothers of the same name, Jón Þorláksson, produced around the same time.

The scribal hands of the two Jóns have been identified in manuscripts and fragments, mainly from Catholic church books. On the basis of stylistic comparison, the decoration of the initials in manuscripts written by the two Jóns can be

ascribed to two hands. The two brothers appear to have illuminated the manuscripts they produced themselves as the two different styles match the parts of the text they wrote. The brothers' illuminations draw on those found in fourteenth-century Icelandic manuscripts. There is hardly any new, foreign influence – a mark of the stagnation in manuscript production that prevailed in Iceland in the second half of the fifteenth century.

The elder Jón Þorláksson wrote his name in a donation text on a single leaf from a gradual in 1473 (AM 80 b 2 8vo), and noted that Bjarni Ívarsson illuminated the gradual and presented it to the church at Munkaþverá for his soul. The one extant leaf from the gradual is not illustrated and Bjarni's illuminations are unknown. It is conjectured that the *Teiknibók* C-artist is to be identified as Bjarni Ívarsson. It is furthermore suggested that Bjarni Ívarsson – the *Teiknibók* C-artist – had Jón Þorláksson assist him in producing the Munkaþverá-gradual because he intended to give similar liturgical manuscripts to other churches. The C-artist sought inspiration in art from the fourteenth century at the beginning of his career but as time drew on, he imitated contemporary works with distinctive late medieval characteristics, and, to a certain degree, he adopted foreign innovations.

Guðbjörg Kristjánsdóttir
Listfræðingur
Grundarsmári 17
201 Kópavogur
Ísland
gud.kristjans@gmail.com